

Лев Толстой.

**КАВКАЗЬКІ
ОПОВІДАННЯ**

Переклад
ВОЛОДИМИР ГЕРАСИМОВИЧ.

Вінніпег, 1921.

Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man
З друкарні "Канадійского Фермера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

Пишіть еше днесь по цінник Висилкового Дому Музичних Інструментів

Українська Книгарня висилає кождому на жадане даром. — Маємо заступництво першорядних чеських та заграничних фабрик.

СКРИПКИ.

Багато людей знає, чим в музиці суть скрипки. В нас отримаєте скрипки лише з найліпшого матеріалу, найкраще зладжені, через найліпших в тім ремеслі "майстрів" артистів. Базарові без партієні скрипки і інструменти взагалі не держимо на складі.

Правдиві Італійські і Сицілійські гітари, Мандоліни Бандури,
і крайові Балалайки.

КЛЯРНЕТИ

Наші імпортвані клярнети суть найновішні і найкращих моделів
вироблені найпрактичнішими майстрами.

Не треба тяжко думи і за чистий голос не фалшивий гварантусмо.

Правдиві Оригінальні Віденські Гармонії

Виріб світової фірми
Ф. ГОХГОЛЬЦЕР, ВІДЕНЬ.

Найсолідніший ручний виріб!

Чистий міцний голос, повна гарантія. Всі гармонії можна тримати на рамени на паску.

Переконайте ся, пишіть за нашим Великим Ілюстрованим Цінником або приходіть до нас на адресу:

Ukrainska Knyharnia
850 Main St. Winnipeg, Man.

Лев Толстой.

Кавказькі Оповідання

Накладом Української Книгарні
850 Main Str. — Winnipeg, Man.

З друкарні "Канадйського Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

НАБІГ.

Оповідане добровольця (1852 р.).

I.

Дванацятого липня капітан Хмелюв, у еполетах і з черкеською шаблею — уніформ, у яким від часу мого приїзду на Кавказ я ще не бачив його, — ввійшов у низькі двері моєї землянки.

— Я просто від полковника — сказав, відповідаючи на мій допитливий погляд, яким я його стрів: — завтра наш баталіон рушає.

— Куди? — спитав ся.

— До N. N. Там назначено військам місце збору.

— А звідти, мабуть, кудись підуть?

— Либонь.

— Куди-ж, як ви гадаєте?

— Що й гадати? Я кажу вам се, що знаю. Вчора нічю пригнав Татарин від генерала — привіз приказ, аби баталіон рушав та щоби взяв із собою сухарів на два дні, а куди, за чим, чи на довго, сього, батьку, не питають: сказано йти і — шабаш.

— Одначе, наколи сухарів беруть усього лиш на два дні, то мабуть і війська не подержать довше?

— Ну, се нічого не значить...

— Та якже-ж так? — спитав я здивований.

— А так! Ходили-ж до Даргі, взяли сухарів на тиждень, а посиділи мало-що не місяць.

— А мині можна буде йти з вами? — спитав я по-мовчавши хвилю.

— Можна, чому ні, але моя рада — краще не ходити. Чого вам наражувати ся?

— Ні, вже вибачайте, що не послухаю вашої ради: я цілий місяць жив тут лиш того, щоби діждати ся нагоди побачити діло, а ви хочете, щоб я пропустив його.

— Йдїть, про мене; тільки, справді, чи не краще-б вам лишити ся? Ви підїждали би нас тут, полювали-б а ми пішли би з Богом. — І гаразд би! — сказав він таким переконуючим тоном, що мині в першій хвилі справді здавало ся, що воно було би не зле; однак я сказав рішучо, що ні защо не лишу ся.

— І чого ви там не видали? — переконував мене капітан далі. — Хочеть ся вам пізнати, які бувають битви? — перечитайте Михайловського-Данилевського "Опис війни". Прегарна книжка! Там усе подрїбно описане: і де який корпус стояв, і як битви відбувають ся.

— Навпаки, се мене й не цікавить, — відповів я.

— Ну то щож: вам просто хочеть ся, видно, приглянути ся, як убивають людей?... Ось, у трицять другим році, був тут також якийсь не військовий, мабуть чи не з Еспанців. Два походи ходив із нами, в якімось синім плащі — таки вбили юнака. Тут, батеньку, не здивуеш нікого...

Хоч як воно мині було совісно, що капітан так нескладно пояснював мій намір, я й не брав ся його переконувати.

— Щож, чи він був хоробрий? — питав я його.

— А Бог його знає: все, бувало, їздить наввипередки; де стрілянина, там і він.

— То, видно, хоробрий був, — сказав я.

— Ні, се не значить хоробрий такий, що пхаєть ся там, де за ним не допитують ся...

— Когож ви називаєте хоробрим?

— Хоробрим, хоробрим? — повторив капітан із виразом чоловіка, якому перший раз поставили таке питанє: хоробрий той, що провадить ся, як слід — сказав він, трошки подумавши.

Я згадав, що Плятон пояснює хоробрість як знанє того, чого треба і чого не треба лякати ся, і не вважаючи на загальне і неясне виражене в поясненю капітана, я подумав, що в основі обидві сї гадки не так дуже ріжнять ся між собою, як се могло би здавати ся, та що навіть пояснене капітана вірнійше, ніж поясненє грецького філософа, тому, що колиб міг висловлювати ся так як Плятон, він певно сказав би, що хоробрий той, що боїть ся лиш сього, чого треба лякати ся, а того ні, чого не треба лякати ся. Мині хотіло ся пояснити свою гадку капітанови.

— Так, — сказав я, — мині здаєть ся, що в усякій небезпеці можна вибирати, і вибір, зроблений під впливом, приміром, почування обовязку, є хоробрість, а вибір, зроблений під впливом низького почування — лякливість; длятого-ж, чоловіка, який із чванькуватости чи цікавости, або з неситу наражує своє жите, не можна назвати хоробрим, і навпаки чоловіка, що під впливом чесного почування родинного обовязку, або просто переконання, відкажеть ся від небезпеки, не можна назвати боягузом.

Капітан із якимось дивним виразом глядів на мене, як я се говорив.

— Ну, вже сього не зумію вам доказати, — сказав, накладаючи люльку, — але в нас є юнкер, о, сей любить пофільософувати. Побалакайте з ним. Він і поезії пише.

Я познайомився з капітаном аж на Кавказі, але знав його ще в Росії. Його мати, Марія Іванівна Хлопова, дідичка з підпанків, живе дві верстви від мого маєтку. Перед від'їздом на Кавказ я був у неї; старенька вельми втішилася, що я побачу її Пашенька (як вона називала старого, сивого капітана) і — живеписьмо — зможу йому розповісти про її жите-буте і передати посилочку. Накормила мене славним пирогом і салом, вийшла в свою спальню і вернула звідти з чорним, досить великим медаліоном, до якого була пришита також шовкова ленточка.

— Ось се Неопалимої Купини наша Матінка-Заступниця, — сказала вона, перехрестилась і поцілувала образок Божої Матері, передаючи його мені зі словами: — Потрудіть ся, батеньку, передайте йому. Он, глядіть: як він поїхав на Кавказ, я наняла молебен і вчинила обіт, коли він буде живий і неранений, замовити сей образ Божої Матері. Ось уже вісімнадцять літ, як Заступниця і св. Угодники милують його, ні разу не був ранений, а вжеж звісно, в яких баталіях він не бував!... Як мині Михайло, що з ним був, розповідав, то вірте, або ні, волосе дубом стає. А я що й знаю про нього, то тільки від чужих: він мині, мій голубчик, нічого не пише про свої походи, — боїть ся мене нападити.

(Вже на Кавказі довідав ся я і то не від капітана, що він був ранений чотири рази і то тяжко і, само собою розуміється, ні про рани, ні про походи нічого не писав своїй матері).

— Тож нехай він тепер на собі носить те сьвяте зображене, — продовжала вона, — я його ним благословлю. Пресьвята Заступниця охоронить його! Особливо в битвах, щоб він завсіди мав його на собі. Так і скажи, мій батеньку, що твоя мати так тобі веліла сказати.

Я обіцяв точнісінько сповнити поручене.

— Я знаю, ви його полюбите, мого Пашенька — продовжала старенька, — він такий славний! Чи повірите, не мине й року, щоб він мині не прислав гроший і Анні, моїй доньці також помагає багато, а все лиш зі своєї платні. Справді ціле жите дякую Богу — закінчила вона зі сльозами в очах — що Він мині дав таку дитину.

— А часто пише до вас? — поспитав я.

— Рідко, батеньку: може раз у рік і то як гроші посилає, то допише яке слівце, а то й ні. Коли я — каже — мамочко, не пишу до вас, значить, живий і здоровий, а як би, не дай Господи, що стало ся, то й без мене напишуть.

Коли я віддав капітанови дарунок від матери (се було на моїй квартирі), він попросив паперу до пакування, завинув обережно і сховав. Я говорив йому багато і подрібно, як матері живеть ся, — капітан мовчав. Коли я скінчив, він відійшов у кут і щось дуже довго накладав люльку.

— Так, так, славна старенька! — сказав він із кута трохи приглушеним голосом. Чи дозволить іще Господь побачитись?

У сих простих словах проявляло ся вельми багато любови і туги.

— Чого ви тут служите? — сказав я.

— Таж треба служити, — відповідав із переконанням. — А подвійна платня для нашого брата, бідного чоловіка, значить багато.

Капітан жив ощадно: в карти не грав, гуляв рідко і курив простий тютюн, який не знати чому, називав не тютюном, а самброталицьким табаком. Капітан іще давнійше сподобав ся мині: в нього була одна з тих

простих, спокійних російських фізіономій, яким приємно і легко дивити ся просто в очи; та після сеї розмови я почув до нього правдиве поважане.

II.

На другий день о четвертій годині рано капітан приїхав до мене. На нїм був старий, витертий сурдут без еполетів, лезгінські широкі штани, біла шапка з опущеним пожовклим курпеем*) і невидна азійська шабля чеерз плечі. Біленький маштачок**), на яким їхав, ішов похнюпивши голову, дрібним недбалим кроком і безнастанно махав ріденьким хвостом. Не вважаючи на те, що в фігурі доброго капітана було не тільки мало вояцького, але й гарного, в ній виражало ся так багато байдужности до окруження, що вона викликувала мимовільне поважане.

Я не дав йому чекати ні хвильки зараз сїв на коня і ми разом виїхали за ворота кріпости.

Баталіон випередив нас уже на яких двіста сяжнів і виглядав як яка чорна, збита, рухома маса. Можна було догадати ся що се піхота, тільки по тім, що, як густо збиті довгі ігли, маячили багнети, до уха долітали зрідка звуки вояцької пісні, барабана і прекрасного тенора-соліста шестої роти, якого я нераз залюбки слухав іще в кріпости. Дорога йшла серединою глибокої і широкої балки***) понад беріг невеличної річки, яка під той час грала, то значить розлила ся. Стада диких голубів кружляли понад нею: то сїдали на камінний беріг, то навертали в воздух, заточували бистрі круги і зникали з овиду.

Сонця ще не було видно, та вершок правого боку балки вже почав ясніти. Сірі і білуваті каміні, жовто-

*) Курпей у кавказьким говорі значить смушок.

**) Маштачок — по кавказьки значить малий кінь.

***) Балка — по кавказьки значить ярута.

зелений мох, рососою вкриті корчі держидерева, дерену і карагача зарисовували ся незвичайно ясно і пукасто в прозорім, золотистім сяєві сходу сонця; за те другий бік і низина, покрита густою імлою, що хвилювала нерівними верствами опару, була вохка, мрячна і представляла невловиму мішанину красок: блідо-ліліову, майже чорну і білу. Просто нас, на темнім блакиті обрія в яркім сьвітлі виступали яснобілі, матові маси снігом покритих гір із їхніми химерними, але до найдрібніших тонкостей прегарними тінями й обрисами. Цьвіркуни, бабки й тисячі иньших комах прочунали в високій траві і наповняли воздух своїми ясними безпереривними голосами: здавало ся що се зазвеніла в ухах незчислена тьма дрібоньких дзвіночків. У воздуху пахло водою, травою, імлою, — пахло вчасним, гарним, літним ранком. Капітан викресав огню і закурив люльку; запах самбротлицького тютюну і губки видав ся міні незвичайно приемним.

Ми їхали боком дороги, щоби борше здогонити піхоту. Капітан здавав ся більш задуманим як звичайно, не випускав із уст дагестанської люльки і що крок поштуркував запятками свого коника, який перехиляючись із боку на бік значив ледви помітний темно-зелений слід по високій мокрій траві. З під самих його ніг, із тордоканем*) і з тим звуком крил, який мимохіть приневолює мисливого здрігнути ся, вилетів бажант і яв поволи підіймати ся в гору. Капітан не звернув ан нього найменшої уваги.

Ми вже мало-що не здоганяли баталіон, коли нараз почули за собою тупіт коня навскоки і в сю мить прочвалав попри нас вельми гарненький, молоденький хлопець у офіцерським сурдуті і в високій білій шапці. Зрівнавшись із нами, він усміхнувся, кивнув головою

*) Тордокане — крик бажанта.

капітанови і махнув нагайкою. Я вспів лиш завважати, що він якось особливо граціозно сидів на сідлі і тримав поводи та що в нього були прегарні карі очі, тоненький носик і ледви засіяні вусики. Мині особливо подобалося, що він не міг не усміхнутися, завваживши, що ми любуємося ним. Із цього одного його усміху можна було впевнитися, що він іще дуже молоденький.

— І куди він скаче? — з незадоволенням пробурмотів капітан не виймаючи цибуха з рота.

— Хто се такий? — спитав я його.

— Прапорщик Аланін, заступник офіцера моєї роти... Ледви минулого місяця прийшов із корпусу.

— Він певно десь перший раз іде в діло? — сказав я.

— Тому-ж то й раденький... — відповів капітан, високодумно похитуючи головою. — Молодість!

— Та як-же не радіти? Я думаю, що для молодого офіцера се повинно бути вельми цікаве.

Капітан помовчав зо дві мінuti.

— То-ж то я й кажу: молодість! — продовжав він басом. — Із чого радіти, не видячи нічого? От як походиш часто, то не зрадієш? Нас, ось, тепер іде 20 офіцерів: не одному бути вбитим або раненим — се вже певно. Сьогодні мині, завтра йому, а позавтра третьому: чого-ж тут радіти?

III.

Ледви блискуче сонце вийшло зза гори і яло осявати долину, по якій ми їхали, хвилясті хмарки імли розвіяли ся і зробило ся парно. Вояки з рушницями і лантухами на плечах тюпали повільно по курній дорозі; в рядах чути було колінє-коли український говір і сьміх. Декілька старших вояків у білих китлях, переважно підофіцери — ішли з люльками боком доро-

ги і статочно розмовляли. Утриконь запряжені, у верх навючені візки посували ся крок за кроком і зводили густу непорушну куряву. Офіцери їхали верхи на переді, иньші, як говорить ся на Кавказі, джигітували*), тоб то підтинали коний нагайками, через що вони кілька разів підскакували і раптом зупиняли ся, відвертаючи голови назад; иньші слухали співаків, що не вважаючи на спеку і духоту невтомно співали одної пісні за другою.

Зі сто сяжнів перед піхотинцями їхав на великім білім кони з кінними Татарами звисний у полку очай-дух і чоловік, що хоч кому відріже правду в очі, високий і гарний офіцер у азіятським одязі. На ньому був чорний бешмет (татарський кафтан) із гальонами, такіж ногавиці, нові, щільно до ноги припасовані чувяки з чуразами (чоботи з гальонами), жовта черкеска і висока назад заломлена шапка. На його груди і плечах були понашивані срібні гальони, по яких були надягнені ладівниці і пістолет за спиною, другий пістолет і кинджал, у срібній оправі, висіли на поясі. Поверх усього висіла шабля в червоній сапjanовій похві, а через плечі рушниця в чорнім покровці. По його одязі, по тім, як сидів на кони і як держав ся та взагалі по всіх його рухах можна було завважати, що він стараєть ся бути похожим на Татарина. Він навіть говорив щось до Татарів, що їхали з ним, незвісною мині мовою; але з незрозумілих, насмішливих поглядів, якими вони один із одним перекидали ся, мині здавало ся, що вони не розуміють його. Се був один із наших молодих офіцерів, юнаків-джигітів, яких взірцем були Марлінський і Лермонтов. Сі люди глядять на Кавказ не инакше як крізь призму "героїв нашого часу", Мулла-Нурів і т. и. і в усіх своїх вчинках руково-

*) Джигіт — по кумицьки значить хоробрий; а перероблене з сього слово джигітувати значило би куражити ся.

дять ся не власними нахилами, але прикладом тих взірців.

Поручник, приміром, може й любив товариство порядних жінок і поважних людей: генералів, полковників, адютантів — я навіть певний, що дуже любив се товариство, тому що він був чванливий у високім ступні, — але він уважав своїм конечним обов'язком поводити ся не делікатно зі всіми поважними людьми, хоч грубіянив їм вельми умірковано; і коли з'являла ся яка пані в кріпости, то вважав своїм обов'язком ходити попри її вікна з кунаками*) лише в червоній сорочці і в чув'яках на босу ногу та можливо голосно кричати і сварити ся, але се все не так із бажанем обидити її, як із бажанем показати, які в нього гарні білі ноги і як то можна би в ній залюбити ся, наколи-б він тільки забавив сього. Або, він часто ходив із двома-тьома мирними Татарами ночами в гори і засідав по дорогах, щоб підстерегати і убивати збунтованих проїзжих Татарів; і хоч серце нераз говорило йому, що тут нема нічого юнацького, він уважав собі обов'язком примушувати людей терпіти, в яких він ніби за щось там розчарував ся, і якими буцім то погорджує і ненавидить їх.

Він ніколи не здіймав із себе двох річий: великого образка з шиї і кинджала, що носив поверх сорочки, з яким навіть клав ся спати. Він вірив щиро, що в нього є вороги. Для нього найбільшою втіхою було, вмовити в себе, що він повинен комусь відістити і кровю змити обиду. Він був переконаний, що найвисші, поетичні почування, се почування ненависти, пімсти і погорди. Але його любовниця — розумієть ся Черкеска — з якою мині опісля прийшлося побачити ся, говорила, що він найліпша і найсмирніша людина та що

*) Кунак — приятель в кавказькій мові.

кожного вечера списував разом свої сумні записки, зводив рахунки на лініюванні папери і на колінах молився Богу. І скільки він витерпів із за сього, щоби лиш перед самим собою здаватись бути тим, чим хотів бути, тому, що його товариші і вояки не могли його зрозуміти так, як йому бажалося. Раз підчас одної своєї нічної експедиції на дорогу з кунаками йому лучилося зранити кулею в ногу одного неспокійного Чеченця і взяти його в полон. Сей Чеченець жив опісля сім неділь у поручника, і поручник лічив його, доглядав, як найблизшого приятеля, та коли тойвилічився, відпустив його ще й з дарунками. По тім, підчас одної експедиції, коли поручник відступав із ланцюгом, відстрілюючись від ворога, почув межі ворогами, що хтось закликав його по імені і його ранений кунак виїхав наперед і знаками запрошував поручника зробити те саме. Поручник під'їхав до свого кунака і стиснув його за руку. Гірняки стояли оподалік і не стріляли; та лиш тільки поручник завернув конем назад, кілька людей стрілило до нього і одна куля поцілила його злегка низше спини. Другим разом я бачив сам, як у кріпости вночі знялася пожежа і дві роти вояків гасили її. Посеред юрби появилася нараз висока фігура чоловіка на воронім коні, осяяна багряними поломями пожежі. Фігура розпихала юрбу і їхала до самої пожежі. Під'їхавши близенько, поручник зіскочив із коня, і побіг до дому, що горів з одного краю. За п'ять хвиль вийшов звідсіля з осмаленим волосем і зі спеченим ліктем і ніс за пазухою два голуби, які спас від огню.

Називався Розенкранц, але часто балакав про своє походження, якось виводив його від Варягів і ясно доказував, що він і його предки були чистими Росіянами.

IV.

Сонце перебігло вже половину дороги і кидало крізь розпечений воздух горячі промінї на суху землю. Темно сине небо було цілком чисте; тільки підніжа снігових гір починали одягатись біло-лїлієвими хмарами. Здавало ся, що непорушний воздух був насичений якимось прозорим пилом: робило ся страшенно парно. Як війська дійшли до малого потічка, що плив на половині дороги, станули на відпочинок. Вояки, зложили рушницї і кинули ся в потічок, командир баталїону сїв у тїни на барабан і виявивши на повнім лици висоту своєї ранги, розложив ся з деякими офіцерами до сніданку; капітан приляг на траві під ротним візком; хоробрий поручник Розенкранц і ще кілька молодих офіцерів розмістили ся на розстелених бурках і забирали ся побенкетувати, як то можна було змїркувати з розставлених довкола фляшок і бутильок і з особливого одушевлення співаків, що стояли півкругом перед ними та з присвистом грали на губах танцюристу кавказьку пісню, вдаючи голос лезгінки: —

Шаміль задумав бунтуватись
Минулими роками
Трай-рай, ра-та-тай...
Минулими роками.

Між сими офіцерами був також той молоденький прапорщик, що нас рано випередив. Він був дуже забавний: очи в нього блищали, язик путав ся дрібку; йому хотїло ся цілувати ся і висловлювати свою любов до всіх... Бідне хлопя, він іще не знав, що в тїм положеню можна бути сьмішним, що його щирість і ніжності, з якими до всіх присїкав ся, настрають иньших не до любови, якої йому так бажало ся, але до кепкування, — не знав і сього, що коли розпалившись,

кинув ся в кінци, на бурку і опершись на руку, відкинув назад своє чорне густе волосє, був незвичайно милий.

Два офіцери сиділи під візком і на скринці грали в дурня.

Я цікаво прислухував ся до розмов вояків і офіцерів і уважно вдивлював ся в вирази їх фізіономій, але в нікого не міг запримітити хочби тіни того неспокою, який сам відчував: жарти, сьміхи, оповідання висловлювали загальну безжурність і байдужність до наступаючої небезпеки. А тож навіть не можна припускати, що деяким із них не було вже суджено вертати ся тою самою дорогою...

V.

О семій годині вечером увійшли ми, обпорошені і змучені в широку, укріплену браму кріпости N. N. Сонце сідало на спочинок і кидало скісні рожеві промінї на мальовничі буряни і сади з високими золотистими вербами, що обкружали кріпость, на засіяні жовтіючі ниви і на білі хмарки, які зіллялись біля гір вкритих снігом, начеб наслідуючи їх, творили з себе ланцюх не менше дивний і гарний. Молодий півмісяць, як прозора хмарка, плив по овидї. В аулі, що розложив ся коло брами, Татарин на дасї саклі скликував правовірних на молитву, співаки виспівували з новим жаром і енергією.

Відсапнувши та охарившись по трохи, пішов я до знайомого адютанта, щоби попросити його розповісти генералови про мій намір. По дорозі від передмістя де я заквартирував ся, мені лучило ся запримітити в кріпости N. N., се чого ніяким чином не сподївав ся. Гарненька каритка з двома сидженнями, в якій видно було модний дамський капелюшок, і з якої почула ся французька мова, перегнала по при мене. З відчиненого вікна комендантової квартири долїтали звуки якоїсь

“Лізеньки” чи “Катеньки-польки”, якої хтось грав на лихим, розстроєнім фортепяні. В “дугані” (шинку), біля якого я переходив, сиділо кілька писарів із папіросками в руках, за чарками вина, і я чув, як один говорив до другого: “Вжеж, позвольте, а що до політики, то Марія Григорівна в нас перша дама”. Згорблений Жид, у витертім сурдуті, зі зболілою фізіономією волік пискливу, поломану катаринку і по цілім передмістю розносили ся звуки фінала з “Лючії”. Дві жінки в шелестячих сукнях, у шовкових хустинках на головах і з яркими парасольками в руках, плавно пройшли по при мене по хіднику з дощок. Біля приспи низенького дімка стояли дві дівчині, одна в рожевім, друга в синім одязі, з відкритими головами і заливали ся силуваним тоненьким сьміхом із очевидним бажанєм звернути на себе увагу прохожих офіцерів. Офіцери в нових сурдутах, у білих рукавичках і блискучих еполетах ішли чепурно улицями й бульваром.

Я знайшов свого знайомого в низшім поверсі генеральської кватири. Ледви лиш я вспів пояснити йому своє бажанє, а він сказав мині, що воно може сповнитися, як коло вікна, біля якого ми сиділи, прогрюкотіла гарна каритка, яку я запримітив біля рундука. З каритки вийшов високий, стрункий мущина в мундурі піхотинців, із майорськими еполетами і пішов до генерала.

— Ах, простіть, будь-ласка, — сказав мені адютант, встаючи з місця. — Мені конечно треба доложити генералови.

! — Хто се такий приїхав? — поспитав я.

— Графиня, — відповів сей і запинаючи мундур побіг на гору.

За кілька хвиль вийшов на рундук чоловік, не високий, але вельми гарний, у сурдуті без еполетів, із білим хрестом на грудях. За ним вийшли майор, адю-

тант, і ще якісь два офіцери. В ході, в голосі, в усіх рухах показував ся генерал чоловіком, який собі ставить високу ціну.

— *Bon soir, madame la comtesse*, — сказав він, подаючи руку в віконце карити.

Ручка в рукавичці з песячої шкіри стиснула його руку і в віконці карити показало ся гарненьке, всміхнене личко в жовтім капелюшку.

З цілої розмови, що тревала декілька хвиль, я почув лише в переході як генерал усміхаючись сказав:

— *Vous savez, que j'ai fait voeu de combattre les infideles, prenez donc garde da le devenir.*

В кариті засьміяли ся.

— *Adieu donc, cher general.*

— *Non, au revoir*, — сказав генерал ступаючи на ступні східців: — *n'oubliez pas, que je m'invite pour la soiree de demain.*

Карита потуркотіла дальше.

“Ось раз собі чоловік, думав я, вертаючи домів, — має все, чого так добивають ся Росіяни: чин, багатство, значіне, — і сей чоловік перед битвою, яка, Бог один знає, чим скінчить ся, жартує з гарненькою дамою і обіцяє пити в неї чай на другий день так, якби стрів ся з нею на балю!”

Тут таки в сього адютанта стрів ся я з одним чоловіком, який іще більше здивував мене: се — молодий поручник К... полку, що визначував ся своєю майже жіночою скромністю і лякливістю, який прийшов до адютанта виливати свій гнів і обурене на людей, що буцім-то інтригували проти нього, щоби його не визначувати до сього “діла”. Він каже, що се гідь так поступати, що се не по товариськи, що він буде се йому тямити і т. и. Скільки я не вдивлював ся в вираз його лиця, скільки не вслухував ся в звук його голосу, я не міг не впевнити ся, що він зовсім не удавав і був

вельми зворушений та огірчений, що йому не дозволили йти стріляти Черкесів і побути під їхніми вистрілами, він був так огірчений, як буває огірчений дїтвак, якого що-лиш несправедливо вибили... Я цілком не розумів сього всього.

VI.

О десятій годині вечером мали війська рушити. Пів до девятої я сїв на коня і поїхав до генерала, але думаючи, що він і адютант заняті, полишив ся на улиці, прив'язав коня до паркану, сїв на приспі з тим, щоби здогонити генерала, як тільки виїде.

Сонічну спеку і блеск замінив уже холодок ночі і неясне сьвітло місяця-молодика, який витворюючи довкола себе блідий сьвітляний півкруг, починав спускати ся в долину; в вікнах домів і в щілинах віконниць землянок блиснули огні. Стрункі золотисті дерева садів, які визирали на овиді зза вибілених, осьвічених місяцем землянок із очеретяними дахами, видавали ся ще висшими й чорнішими.

Довгі тіни домів, дерев, парканів укладали ся гарно по ясній, курній дорозі... На ріці звеніли*) жаби без упину, на улицах було чути то прискішений хід і говір, то біг коня; з передмістя долітали з рідка звуки катеринки: то "віють вітри", то який небудь "Auroga-Walzer".

Я не скажу, над чим я задумав ся: раз, що мені совісно було би признати ся до сумних думок, які невідчїпною чередою пхали ся мені в душу тоді, як довкруги себе я бачив лиш веселість і радість, а по друге, що се не підходить до мого оповідання. Я задумав ся так, що не закримітив навіть, як дзвін вибив одинацятую годину і генерал зі своєю дружиною проїхав попри мене.

*) Жаби на Баякалі видають звук, який не має нічого подібного з кваканням російських жаб.

Арієргард був іще в брамі кріпости. Я ледви на силу перебив ся по мості проміж масою гармат, скринь, ротних візків і шумно розказуючих офіцирів. Виїхавши за браму, я трюшком обїхав війська, що витягнули ся мало що не на верству і мовчки порушали ся в темноті і здогонив генерала. Коли я проїздив попри витягнуту в одну лінію артилерію і попри офіцирів, що їхали верхи межи гарматами, мене, як обидливий диссонанс серед тихої і торжественної гармонії, поразив німецький голос, що викрикував: "Агхтінгхіст, подай пальник!" і голос вояка, що кричав покwapно: "Шевченко! Поручник просять огню!"

Більша часть неба покрила ся довгими темно-сірими хмарами, тільки дене де проміж них блистїли неясні зорі. Місяць сховав ся вже за близьким овидом чорних гір, які видко було на право і кидав на їх вершки слабе і дрожаще півсвітло, різкий контраст із непроникливою темрявою, що покривала їх підніжя. В воздуху було так тепло і так тихо, що здавалось, не ворухилась ні одна травка, ні одна хмарка. Було так темно, що на найблизшу віддаль не можна було розпізнати предметів: по боках дороги мені привиджували ся то скали, то зьвірі, то якісь чудернацькі люди, — і я пересьвідчував ся, що се корчі та аж тоді, коли чув їх шелест і дотиком відчував холод роси, якою були вкриті. Я бачив перед собою збиту чорну стїну, що колисала ся на боки, за якою порушало ся кілька цяток: се була авангарда кінноти і генерал зі своїм почотом. Поперед нас порушала ся наперед така сама мрачна маса; але вона була низша від першої: се була піхота. В цілїм відділі царювала така тишина, що ясно чути було всі звуки ночі, повні таємної розкоші що зливали ся з собою: далеке жалібне вите шакалів, похуже то на розпучливий плач, то на регіт, дзвінкі одноманїтні пісні цьвіркуна, жаби, перепелиці, якийсь

гомін, що все зближав ся, якого причини я ніяк не міг з'ясувати, і сі всі нічні, ледви чутні порухи природи, яких не можливо ні піймати, ні пояснити, зливали ся в один повний, прегарний звук, який ми називаємо тишиною ночі. Ся тишина нарушувала ся, або скорше зливала ся з глухим тупотінем копит і шелестом високої трави, які викликував відділ війська, що повільно посувався наперед. Тільки деколи чути було подзвін тижкої гармати, дзенькіт багнетів, як зіткнули ся з собою, притлумлений говір і форкане коний.

Природа дихала згідливо красою і силою.

Чи ж справді людем тісно жити на сім прегарнім сьвіті, під сим незміреним звiздяним небом? Чи посеред сеї чарівної природи, може утримати ся в душі чоловіка почуване злоби, пімсти або похоти вигубити подібних до себе? Все лихе в серци чоловіка, повинно би, здається, шезнути в зіткненню з природою — з тим найбезпосереднішим виразом краси й добра.

VII.

Ми їхали вже більше як дві годині. Мене проймало холодом і починало збирати ся на сон. У темряві неясно представляли ся тіж самі неясні предмети: в деякім віддаленю чорний мур, такі самі рухомі цятки; коло мене самого зад білого коня, який, помахуючи хвостом широко роздіймав задні ноги; спина в білій черкасці, на якій показувала ся рушниця в чорнім покривці і біла головка пістолета в вишиваній торбині, огник папіроски, що осьвічував русяві вуса, бобровий ковнір і руку в лосевій рукавичці. Я нахилився до карку коня, заплющував очі і на кілька хвилин попадав у забуте: відтак знов знайомий тупіт і шелест вражували мене: я оглядав ся і мені здавало ся, що стою на місци, що чорний мур, який був переді мною, валить ся на мене, або що сей мур станув, а я зараз наїду на нього.

В одну з таких хвиль мене вразив іще сильнійше той безпереривний гомін, що все приближав ся, а якого причини я не був у силі відгадати, — се був шум води. Ми входили в глибоке межигіре і приближали ся до гірської ріки, яка в сій порі широко розлила ся*). Гомін змагав ся, вохка трава ставала густійша і висша, чим раз частійше попадали ся корчі і горизонт зпроквола звужував ся. Де-не-де на тьмавім тлі гір вибухали в ріжних місцях яркі огні і зараз счезали.

— Скажіть, будь ласка, що се за огні? — питав я пошепки Татарина, що їхав рядом зі мною.

— А ти-ж не знаєш? — відповів той.

— Не знаю.

— Се гірняк соломою на таяк**) звязав і огонь ма хати буде.

— А пощо-ж се?

— Щоби всякий чоловік знав — руський прийшов. Тепер у аулах, — додав він, засміявшись, — ай-ай, томаша***) йде, всякий хурдамурда****), буде в балка таскати.

— Абож у горах знають уже, що відділ іде? — спитав я.

— Ей, як можна, не знає! завсїди знає: наші такий народ!

— То і Шаміль тепер збираєть ся в похід? — спитав я.

— Йок*****), відповів він, киваючи головою з запереченем. — Шаміль на походи ходити не буде: Ша-

*) Розлив рік на Кавказі буває в місяці липня.

**) Таяк — значить по кавказьки жердка.

***) Тамаша — значить щопоти, на осібнім говорі, який виняшли Москалі й Татари для розмови між собою. Є багато слів у тім дивнім говорі, якого коріння не можна відшукати ні в московській, ні в татарській мові.

****) Хурда-мурда — в тімже говорі значить достатки.

*****) Йок — по татарськи: ні.

міль наїгів*) пішле, а сам з комин дивити буде, на верху.

— А далеко він звідси живе?

— Далеко, нема. Ось ліва сторона, верства з десяти буде.

— Звідкиля-ж ти знаєш?... — спитав я. — Був може там?

— Був, наша всі в горах був.

— Й Шаміля бачив?

— Пх! Шаміля наша видно не буде. Сто, триста, тисяч мюрід**): довкола. Шаміль середина буде! — сказав він із виразом підлесливого поважання.

Споглянувши до гори, можна було завважити, що вияснене небо починало на сході сьвітліти, а звізди спускали ся до овиду; але в межигірю, по яким ми йшли, було вохко і мрачно.

Нараз, недалеко перед нами, в темряві запалахкотіло кілька огників; у сю-ж саму хвилю з визком продзюжчили кулі і посеред окружуючої тишини далеко залунали вистріли та грімкий пронизливий крик. Се була ворожа передова чата. Татари, що входили в її склад, гукнули, вистрілили навманя і розбігли ся.

Все замовкло. Генерал прикликав перекладчика. Татарин у білій черкасі під'їхав до нього і говорив про щось із ним досить довго пошепки і з гестикуляцією.

— Полковнику Хасанов, веліть розсипати ланцюг! — сказав генерал тихим, прокволистим, але виразним голосом.

Відділ підійшов до ріки; чорні гори, межигіря лишили ся з заду; починало свитати. Небозвід, на яким

*) Наїгами називають людей, яким Шаміль віддавав якусь часть своєї властї.

**) Мюрід — має багато значінь; так як тут його ужито, значить щось посереднє між адютантом і сердюком.

ледви запримітні були бліді, неясні звізди, здавав ся чистим, на сході почало зоріти; холодний, проймаючий вітер тягнув від заходу і ясна імла, як дим, піднімала ся над шумливою рікою.

VIII.

Поводатор вказав брід і авангарда кінноти, а за нею й генерал із світою почали переправляти ся. Вода була коням по груди, з незвичайною силою вдирала ся поміж білі камені, які в деяких місцях видно було верх води і творила довкола кінських ніг пінисті, шумливі струї. Коні дивували ся шумови води, підіймали голови, насторошували вуха, але мірно й обережно ступали проти водотечі по нерівнім дні. Їздці підбирали в гору ноги і збрую. Піхотинці буквально в одних сорочках, із піднесеною по над воду збруєю, на яку починали клунки з одежею, вхопившись рука за руку з двадцять люда разом із очевидною натугою, яка малювала ся на їх лицах, старали ся не піддатись течії. Їздці від артилерії, з гучним криком трюшком пускали коний у воду. Гармати і зелені скрині, крізь які деколи хлопотіла вода, звеніли до камінистого дна, але гарні чорноморські коні тягнули свій набір, пінили воду і з мокрими хвостами і гривами видрапували ся на другий беріг. Як лиш переправа скінчила ся, на лиці генерала видніла знов якась задумчивість і повага, він повернув конем і з кіннотою поїхав трюшком по широкій поляні, оточеній лісом, що відкрила ся перед його очима. Ланцюхи козацької кінноти розсипали ся долом узліся.

В лісі видно піхотинця в черкесці і шапці, другого, третього... Хтось із офіцерів каже: "Се Татари". Ось показав ся з-за дерева димок... вистріл, один, другий... Наші густі вистріли приглушують ворожі. Лиш деколи куля з повільним звуком, подібним до лету бджоли, перелітаючи обік доказує, що не всі вистріли наші. Ось

піхота бігцем і гармати трюшком увійшли в ланцюх; чути гудячі вистріли з гармат, металічний звук лету картача, шипіт ракет, тріск рушниць. З усіх боків на обширній поляні видно кінноту, піхотинців і артилерію. Димки гармат, ракет і рушниць зливають ся з вкритою росою зеленю і імлою. Полковник Хасанов підбігає до генерала і в повнім гальопі спинює коня.

— Ваше превосходительство! — каже він, прикладаючи руку до шапки. — Чи велите пустити кавалерію? Показали ся прапорці*)... — і показує нагайкою на татарську кінноту, поперед якої їде двох людей на білих конях із червоними і синіми шматинками на паляцях.

— З Богом, Іване Михайловичу! — говорить генерал.

Полковник навертає з місця конем, витягає шаблю і кричить: "Ура!"

— Ура! Ура! Ура!... — лунає в рядах і кіннота чвалає за ним.

Усі глядять зі співчутем: ось прапорець, другий, третій, четвертий.

Ворог, не дожидаючи атаки, ховає ся в ліс і звідти починає палити з рушниць. Кулі літають густійше.

— *Quel charmant coup d'oeil!* — говорив генерал, легко підскакуючи з англійська на своїм воронім, тонконогім конику.

— *Charmant* — відповідає гаркаво майор і бючи коня нагайкою, під'їздить до генерала. — *C'est un vrai plaisir, que la guerre dans un aussi beau pays,* — говорить він.

— *Et surtout en bonne compagnie,* — докидає генерал із милим усьміхом. Майор поклонив ся.

*) Прапорці між гірняками мають значіння майже таке як стяги, з сего лише ріжницею, що всякий джигіт може собі зробити прапорець і несп'я його.

В сю хвилю, з бистрим, немилим шипінем пролітає ворожа гарматня куля, і ударяє в щось; з заду чути стогін раненого. Сей стогін так дивно вражує мене, що воєнна картина тратить на хвилю для мене всю свою розкіш; але ніхто, окрім мене неначе не завважає сього: майор сьмієть ся, як здаєть ся, з великою розкішю; иньший офіцер зовсім спокійно повторює початі слова бесіди; генерал глядить на противний бік і з найспокійнішим усьміхом говорить щось по французьки.

— Велите відповідати на їх вистріли? — запитує підскакуючи начальник артилерії.

— Гаразд, полякайте їх, — говорить генерал небало й закурює цигаро. Батерія розставляєть ся і починаєть ся стрілянина. Земля стогне від вистрілів, огні вибухають безнастанно і дим, у яким ледви можна розрізнити прислугу коло гармат, заслонює очи.

Аул обстріляний. Знов під'їздить полковник Хасанов і по приказу генерала летить у аул. Воєнний крик знов розносить ся і кіннота щезає в хмарі куряви, яку сама підняла.

Вид був справді величавий. Одно лиш для мене, як для людини, що не брала участі в ділі і яка не звикла до сього, псувало в загалі вражінє, а то се, що мені здавало ся злишнім — і сей рух, і одушевлене і крики. Мимохіть приходило порівнанє чоловіка, що з розмахом рубав би сокирою воздух.

ІХ.

Наші війська займили були вже були аул, і ні одна ворожа душа не лишила ся в ньому, коли генерал із світою, до якої й я вкрутив ся, під'їхав до нього.

Довгі, харні саклі, з плоскими дахами зліпленими з землі і з гарними димарями, розложили ся по нерівних каменистих горбках, а поміж ними текла невелика річка. З одного боку видніли осяяні ярким соняшним

світлом зелені сади з великими грушками і личами*); з другого боку стирчали якісь дивні тіни, насторч стоячі високі камені кладовища і довгі деревляні жердки з причіпленими на кінці кулями і різнобарвними стягами. (Се були могили джигітів).

Війська в порядку стояли за брамою.

За хвилю драгуни, козаки, піхотинці очевидно радо розсипали ся по кривих уличках і пустий аул ожив за хвилю. Там валить ся крівля, цокає сокира по міцнім дереві і виломлюють дощані двері, тут палахтить огнем стіжок сїна, паркан, сакля і густий дим стовном піднімаєть ся по ясному воздуху. Ось козак тащить мішок муки і килим, вояк із веселим лицем виносить із саклі бляшану мидницю і якусь онучку, другий розпростер руки і хоче зловити дві курки, що кудкудакаючи біють ся біля плота, третій надибав десь величезний кумган**) із молоком, пе з нього і відтак із грімким реготом кидає його на землю.

Баталіон, у яким я йшов із кріпости N., був також в аулі. Капітан сидів на дасі саклі і пускав із коротенької люльки струйки диму самброталицького тютюну, з таким байдужним виразом лица, що коли я побачив його, цілком забув, що ми в неспокійнім ворожім аулі, і мені здавало ся, що я в нім цілковито як дома.

— А й ви тут? — сказав він, запримітивши мене.

Висока фігура поручника Розенкранца мигала то сюди то туди по аулі; він безупину видавав якісь прикази і подавав на чоловіка, що все чимось сильно турбуєть ся. Я бачив, як він із бучним виразом лица вийшов із одної саклі, а в слід за ним два вояки вели звязаного старого Татарина. Старий, на якого одєжу склали ся обдертий сорокати́й кафтан і ногавиці цілі в

*) Лича — мала сливка.

**) Кумган — горнець.

латках, був такий хирний, що цупко стягнені за згорбленою спиною худі руки, здавалось, ледви держалися на плечах, а криві босі ноги ледви переступали. Його обличчя і навіть часть обголеної голови порили глибокі морщини. Викривлений, беззубий рот, із сивими підстриженими вусами й бородою, безнастанно румигав, начеб щось жвав; але в гарних очах без рісниць блистів ще огонь і малювалася ясно стареча рівнодушність до життя.

Розенкранц спитав його через перекладача, чому він не втік із иньшими?

— Куди мені йти? — сказав він спокійно дивлячись на бік.

— Туди, куди иньші повтікали — завважав хтось.

— Або-ж ти Росіян не боїшся?

— А що мені Росіяни зроблять? Я старий, — сказав він знов, недбало обзираючи гурток, що зібрався коло нього.

Вертаючи назад, я бачив, як сей дидуган, без шапки, зі взязаними руками, трясся за сідлом лінійного козака і з таким самим байдужним виразом дивився довкола себе. Він був очевидно потрібний для виміни полонених.

Я виліз на дах і ляг біля капітана.

— Неприятеля, мабуть, не багато було, — сказав я до нього, бажаючи взнати його думку про минуле діло.

— Неприятеля? — повторив він зі здиволанєм. — Та-ж його зовсім не було. Або се називається неприятель?... Ось вечером погляньте, як виступати мемо, побачите, як проводжати муть: скільки їх там висиплеться! — докинув, вказуючи люлькою на пролісок, яким ми ранком ішли.

— Що се таке? — спитав я з неспокоєм, перебиваючи капітанови і вказав на донських козаків зібрав-

них недалеко від нас у гурток коло чогось. Між ними чути було щось ніби плач дитини і слова: —

— Е, не рубай... погоди... побачать... Ніж є в тебе Евстигнієвичу? Давай ніж...

— Вони, поганці, ділять щось поміж собою, — спокійно відказав капітан.

Але в ту саму мить, із червоним, переляканим видом вибіг нараз із-за угла гарненький прапорщик і махаючи руками, кинув ся до козаків.

Козаки, побачивши офіціра розступили ся і випустили з рук біленького цапика. Молодий прапорщик цілковито змішав ся, забурмотів щось під носом і зі сконфундовою фізіономією станув перед нами. Побачивши на дащі мене й капітана, почервонів іще більше й підскакуючи прибіг до нас.

— Я думав, що вони хотять убити дитину, — сказав він, усміхаючись несміло.

Х.

Генерал із кіннотою поїхав передом. Баталіон, із яким я йшов із кріпости N., полишив ся в арієгарді. Роти капітана Хлопова і поручника Розенкранца виходили разом.

Віщуване капітана здійснило ся в цілости: як ми лише вступили в вузкий пролісок, про який він балакав, із обох боків почали мигати без упину гірняки верхи і пішки і так близько, що я бачив дуже добре, як деякі, зігнувшись із рушницею в руках пробігали від одного дерева до другого.

Капітан здіймив шапку і побожно перехрестив ся; деякі старі вояки вчинили теж саме. В лісі почули ся вигукування і слова: "іай, гявр! Урус іай!" Сухі, короткі рушничні вистріли наступали один за другим, а кулі вищали з обох боків. Наші мовчки відповідали швидким огнем; у їх рядах деколи лиш можна було чу-

ти замітки як пр.: “він*) ось з відки палить, йому зза ліса але, гармат би здало ся”... і т. и.

Гармати в’їздили в ланцюх і по кількох сальвах кар тачами, здавало ся, що ворог слабне, але за хвилюку і з кожним кроком, який війська робили, знов кріпшав огонь, крики і вигукування.

Ледви ми тільки відступили так на триста сяжнів від аула, як нам почали понад голови перелітати воро-жі гарматні кулі. Я бачив, як гарматня куля вбила во-яка... Але пощо розповідати подробиці сеї страшної картини, коли я сам дорого заплатив би, щоб її забу-ти.

Поручник Розенкранц сам стріляв із карабіна, не вгаваючи ні на хвилинку, кричав охриплим голосом на вояків і на всі заставки чвалав із одного кінця ланцюха на другий. Він був трохи блідий і се дуже приставало до його вояцького обличчя.

Гарненький прапорщик був просто одушевлений: його гарні, чорні очі блистіли відвагою, губи легонько всьміхались, він раз-у-раз під’їздив до капітана і про-сив дозволу кинутись на ура.

— Ми відібемо їх, — говорив він із переконанем, — напевно відібемо.

— Не потрібно, — коротко відповідав капітан — треба відступати.

Капітанова рота займала узліся й злегка відстрілю вала ся від ворога. Капітан у своїм витертім сурдуті і розкуйовданий шапці, попустив білому коникови поводи, підкорчив ноги на коротких стременах і мовчки стояв на однім місци. (Вояки так гарно знали й робили свою роботу, що й не було їм що приказувати). Тільки деколи підносив голос, прикрикуючи на тих, що підій-мали голови. В капітановій фігурі було вельми мало

*) Він — збірна назва, якою Кавказц означують звичайного ворога.

вояцького, але за те в ній було стільки правди й простоти, що вона незвичайно вражувала мене. “Ось хто справді хоробрий”, думалось мені мимохить.

Він був “точнісінько такий же самий, яким я бачив його завсїди”: ті самі спокійні рухи, той сам вираз щирий на його негарнім, але простім обличчю; тільки з його яснійшого ніж звичайно погляду можна було запримитити в нїм увагу чоловіка спокійно зайнятого своїм ділом. Се легко сказати: такий сам, як завсїди; але кілька то різних відтінків завважував я в иньших: один намагаєть ся вдавати спокійнішого, другий суворішого, третій — веселішого, ніж звичайно; а з капітанового обличчя видно, і він і не розуміє сього по що вдавати.

Француз, який сказав під Ватерльо: “*La garde meurt, mais ne se rend pas*”, і иньші, особливо французькі герої, які проголошували вікопомні вислови, були хоробрі і справді прорікали вікопомні вислови; але між їх хоробрістю і капітановою заходить ся різниця, що колиб у якім небудь випадку навіть ворушило ся в душі мого героя яке велике слово, він не вимовив би його: раз тому, що сказавши велике слово, він бояв би ся тим самим попсувати велике діло, а по друге тому, що коли чоловік чує в собі силу зробити велике діло, то не треба вже ніякого слова. Се на мою думку особлива і велика прикмета російської хоробрости, і як же після сього російське серце не має боліти, коли між нашими молодими військовими чуєш гідкі французькі фрази, що мають претенсію наслідувати перестаріле французьке рицарство?

Нараз, у тій сторонї, де стояв гарненький прапорщик, із ескадроною, залунало незагальне і негрімке “ура”. Озирнувшись на сей крок, я побачив коло трицять вояків, які ледви-ледви бігли по з’оранім поли з карабінами в руках і лантухами на плечах. Вони пош-

потували ся, але все посували ся наперед і кричали. Попереду їх із добутою шаблею гонив молодий прапорщик.

Усі сховали ся в лісі.

За кілька хвиль гукання і тріскотні, з ліса вибіг сполоханий кінь, а в узлісся показали ся вояки, що виносили вбитих і ранених; між остатніми був і молодий прапорщик. Два вояки тримали його попід пахи. Він був блідий, як хустина і гарненька голова, на якій була помітна лиш тінь того воєнного одушевлення, що малювало ся на його лиці хвилию перед тим, якось сильно вглубила ся між плечі і опустила ся на груди. На білій сорочці під розціпленим сурдутом видно було маленьку криваву плямку.

— Ах, який жаль! — сказав я мимохіть, відвертаючись від сього прикрого виду.

— Звісно, жаль, — сказав старий вояк, що з похмурим виразом обпершись на карабін стояв біля мене. — Нічого не боїть ся; якжеж так можна! — докинув він вдивляючись у раненого. — Ще дурненький, тай заплатив же, заплатив.

— А хіба ти боїш ся? — спитав я.

— Чому би ні?

XI.

Чотири вояки несли прапорщика на ношах, за ними передміський вояк провадив худого, розбитого коня з наложеними на нього двома зеленими коробками, в яких містилися лікарські прибори. Дожидали доктора. Офіцери під'їздили до носів і намагали ся потішати раненого та додавати йому відваги.

— Ну, брате Аланін, не зараз буде можна потанцювати, — сказав із усьмішкою поручник Розенкранц під'їхавши до раненого.

Він мабуть уявляв собі, що сі слова підтримають

відвагу гарненького прапорщика; але на скільки можна було завважати з його холодно-смутного виразу, сі слова не викликали бажаного висліду. Під'їхав і капітан. Він із увагою поглянув на раненого і на його завсіди байдужнім холоднім обличчю виявило ся щиросердечне співчутє.

— Що-ж, любий мій Анатолію Іваничу — сказав голосом, що звучав так ніжним спочуванєм, якого я по нїм не надїяв ся: — видко, так Богу сподобало ся.

Ранений оглянув ся; його блїде обличчя оживило ся сумною усмішкою.

— Так, не послухав вас.

— Скажіть красше, так Богу сподобало ся, — повторив капітан.

Як приїхав доктор, узяв від фельчера перевязки, сонду і иньші прибори та закотивши рукави з усмішкою, що додавала відваги, підійшов до раненого.

— Що, здаєть ся і вам зробили дїрку на цілім місци? — сказав жартом-байдужно. — Покажіть но.

Прапорщик послухав; але в виразї, яким глянув на веселого доктора видніло здивованє і докір, яких той не завважав. Він почав сондувати рану і оглядав її зі всіх боків; але ранений виведений з терпцю з тяжким стогоном відтрутив його руку...

— Лишіть мене! — сказав ледви чутним голосом. — Усе одно, я вмру.

З тими словами впав на спину і за пять хвиль, коли я підійшов до громадки, що збирала ся довкола нього і спитав вояка: "А що прапорщик?" — мені відповіли: "Доходить".

XII.

Вже пізно було, коли відділ уставившись широкою кільоною зі співами підходив до кріпости. Сонце сховало ся за сніжним хребтом і кидало остатні рожеві

проміні на довгу тонку хмарку, що станула на яснім прозорім горизонті. Снігом вкриті, гори почали ховати ся в лілієвій імлі; лиш їх верхня лінія визначала ся незвичайно ярко на червонім сьвітлі заходу сонця. Прозорий місяць, що зійшов давно, починав біліти на темній синяві. Зелень трави і дерев чорніла й вкривала ся росю. Темні маси війська шуміли в такт і порушали ся по розкішнім лузі; з різних сторін долітали голоси бубнів, тарабанів і веселих співів. Соліст шестої роти співав із усіх сил, а звуки його чистого гучного тенора повні чутя й сили розносили ся далеко по прозорім вечірнім воздуху.

Переклав В. Герасимович.

РУБАНКА ЛІСА.

Оповіданє юнкера (1854—1855 р.).

I.

В половині зими 185... р. дивізія нашої батареї стояла в відділі в Великій Чечні. Вечером 14 лютого, довідавшись, що ескадрона, в якій я командував у заступстві офіцера, призначена у завтрішнім відділі до рубанки ліса, я з вечера одержав та передав потрібні прикази і скорше як звичайно відійшов до свого шатра, а не маючи кепської навички ogrівати його горячим вуглем, не роздягаючись, приляг на постіль збиту з коликів, насунув на очи шапку, обкутав ся кожухом і заснув тим особливим міцним і тяжким сном, яким спить ся в хвилю тривоги і неспокою перед бурею. Те, що чекало мене завтра, привело мене в сей стан.

О третій годині зрана, коли ще було цілком темно, з мене стягнули теплий нагрітий байбарак і червоне сьвітло сьвічки немило вразило мої заспані очи.

— “Звольте вставати”, сказав чийсь голос. Я заплющив очи, несьвідомо натягнув знов на себе байбарак і заснув. “Звольте вставати”, — знов повторив Дмитро, немилосердно торгаючи мене за рамя: — піхота виступає”. Я пригадав собі нараз дійсність, здригнув ся і скочив на ноги. На борзї напившись чаю і обмившись у водї з ледом, я виліз із шатра і пішов до парку (місце, де стоять гармати). Було темно, мрячно і холодно. Нічні огні, що сьвітили тут і там по таборі, осьвітляючи постатї заспаних вояків, що поклали ся

довкола них, збільшали темноту своїм неясним черво-
навим сьвітлом. Неподаляк чути було рівномірний спо-
кійний хропіт, а дальше рух, говір і дзенькіт збруї пі-
хотинців, що готовили ся до вимаршу; пахло димом,
гноєм, гнотом і імлою, по спині пробігала ранішня
дрігота і зуби дзвонили проти волі.

Лишень по форканню і рідкім тупоті можна було
доглубатись у сій непроникливій темряві, де стоять за-
пряжені колісні і скрині і по сьвітлячих точках огників,
де стоять гармати. Зі словами: “з Богом” задзенько-
тіла перша гармата, за нею загреміла скриня і ескадро-
на рушила. Ми всі здіймили шапки і перехрестили ся.
Ескадрона вступивши в інтервал проміж піхотою, ста-
нула і з чверть години дожидала, щоб увесь відділ зіб-
рав ся і щоб начальник виїхав.

— А в нас хибує одного вояка, Миколо Петровичу!
— сказала якась чорна стаття, підійшовши до мене, в
якій я лиш по голосі пізнав фаерверкера Максимова.

— Кого?

— Веленчука нема. Як запрягали, він був усе тут,
— я бачив його, — а тепер нема.

Тому що не можна було припускати, щоби відділ
рушив зараз, ми рішили післати єфрейтора Антонова
шукати Веленчука. За хвилю попри нас переїхало в
темноті кілька їздців: се був начальник із почотом, а
вслід за тим заколисав ся і рушив перед відділ, в кінці
й ми, а Антонова і Веленчука нема. Та не встигли ми
пройти і сто кроків, як оба вояки здогнали нас.

— А де він був? — спитав я Антонова.

— Спав у парку.

— Що-ж він, п'яний, чи що?

— Ні.

— А він чогож заснув?

— Не можу знати.

Цілі три години порушались ми звільна по яки-

хось неораних, безсьніжних полях і низьких корчах, що хрупотіли під колесами гармат, так само мовчки посеред імлі. В кінці по переході неглибокого, але незвичайно быстрого потоку, нас задержали, а в авангарді залускотіли уривцем вистріли з рушниць. Сі звуки, як звичайно, вплинули на всіх незвичайно отвережуючо. Відділ якби прочунав: у рядах почув ся говір, рух і сьміх. Вояки — один боров ся з товаришем, другий перескакував із ноги на ногу, третій жмякав сухар, або для вкороченя часу “відбивав” “на караул” і “до ноги”. При тім імла почала помітно біліти на сході, вохкість ставала більш приникливою, а поблизькі предмети почали чергою виступати з мряки. Я розрізняв уже зелені лявети і скрині, вкриту вохкістю мряки мідь гармат, знайомі, мимохіть вбиті в пам'ять до найменчих подробиць постаті моїх вояків, гнідих коней і ряди піхотинців з ясними багнетами, торбами і казанчиками за спиною.

В недовзі нас рушили знов, провели кількасот кроків без дороги і вказали місце. На право було видко крутий беріг колінкуватої річки і високі деревляні стовпи татарського кладовища; на ліво і на перед нас проглядала крізь мряку чорна пасмуга. Ескадрона зсіла з колісень. Осьма рота, що закрила нас, зложила рушниці в козли і баталіон із рушницями й сокирами увійшов до ліса.

Не минуло пять хвиль, як із усіх боків затріщали і закурили ся огнища, вояки розсипали ся, роздували ватри руками і ногами, зносили сучки і колоди і в лісі забрязчали невмовкаючи сотні сокири і падучих дерев.

Артилеристи, з деяким суперництвом перед піхотинцями розклали своє огнище, і хоч воно вже так розгоріло ся, що й на два кроки не дало приступити, а густий чорний дим продирав ся крізь обмерзле галузе, з якого каплі шипіли на огни і яке вояки накладали на

огонь, низом творили ся вуглі, а трава довкола огнища замирала і біліла, воякам видавало ся того за мало: вони таскали цілі колоди, підсували хабаз і роздували все більше й більше. Коли я підійшов до огнища, щоб закурити папіроску, Веленчук, запопадливий завжди, а тепер з огляду на се, що проброїв дещо, ще запопадливіший, коло огнища в приступі ревности виймив із самої середини голою рукою вуголь, перекинув його двічі з руки до руки і кинув на землю. *

— Ти-б хворостинку запалив тай подав, — сказав другий.

— Огню, братя, огню, подайте, — сказав третій.

Коли я в кінці, без помочи Веленчука, який знов хотів руками взяти вуголь, запалив папіроску, він потер обпалені пальці в задні поли кожушини і щоби буцім то щось робити, підіймив здоровий яворовий відземок та з розмахом кинув його в огнище. Коли в кінці йому здавало ся, що може відпочити, підійшов до огнища, розщипив плащ, натягнений на опашки, розкравив ноги, виставив на перед свої великі чорні руки і скрививши трохи губи, зажмурих очі.

— Овва! — забув люльку. Ось біда, братця, тай годі! — сказав по короткій мовчанці не звертаючи ся властиво до нікого.

II.

В Росії є три головні типи вояків, під які підходять представителі всіх військ: кавказьких, армейських, гвардійців, піхотинців, кінноти, артилерії і т. и. А сі три головні типи з численними підрядами ось які: —

- 1). Покірних,
- 2). Верховодів і
- 3). Очайдухів.

Покірні ділять ся на а) покірних байдужих і б) покірних запобігливих.

Верховоди ділять ся на а) верховодів суворих і б) верховодів політичних.

Очайдухи ділять ся на а) очайдухів жартунів і б) очайдухів розпусників.

Тип, що найчастійше стрічає ся — се тип дуже милий, симпатичний і в більшій части злучений з красими християнськими чеснотами: лагідністю, побожністю, терпеливістю і відданем на божу волю, — тип покірного взагалі. Визначною рисою покірного байдужого є нічим незломний спокій і погорда до всіх незгодин судьби, які можуть стрінати його. Визначна риса покірного п'яниці, тихий нахил до поезії і чутливість; визначна риса запобігливого — обмеженість умових здібностей злучена з безцільною працьовитістю і пильністю.

А тип верховодів у загалі стрічається головню в висшій вояцькій верстві: єфрейторів, підофіцирів, фельфеблів і т. и. і після першого підділу верховодів суворих се тип вельми благородний, енергічний, переважно военний, що не виключає високих поетичних поривів. (До сього типу належав єфрейтор Антонов, з яким я бажав би познайомити читача). Другий підділ творять верховоди політичні, що від якогось часу множать ся сильно. Політичний верховод буває завсїди проречистий, письменний, ходить у рожевій сорочці, не їсть із загального кітла, курить деколи мушкатовий тютюн, вважає себе безконечно висшим від простого вояка і мало коли буває сам на стільки добрим вояком, як верховоди першого підділу. Тип очайдуха так само, як тип верховода гарний в першій своїй підділі: очайдухів жартунів, яких визначними рисами є непохитна веселість, великі здібности до всього, багатство природи і юнацтво, — і так само вельми гидкий в дру-

гім підділі: очайдухів розпусників, які одначе, треба сказати в честь російського війська, стрічають ся велими рідко, а коли й стрінуть ся, то їх виключає з помежи себе військове товариство. Недовірство і якесь юнацтво в пороках — головні риси характеру сього підділу.

Веленчук належав до підділу покірних запобігливих. Він був родом Українець, уже 15-ий рік у службі і хоч не видний і не дуже зручний вояк, але простодушний, добрий, незвичайно щирий, хоч по більшій частині не до речі і незвичайно чесний. Я кажу: незвичайно чесний, бо минулого року зайшов випадок, в яким він оказав дуже виразно ту свою характеристичну прикмету. Не завадить завважати, що майже кождий вояк — ремісник. Найбільш розповсюднені ремесла: кравецтво і шевство. Веленчук першого сам виучив ся і судячи по тім, що навіть сам фельдфебель Михайло Дорофієвич давав йому шити на себе, дійшов до звісного ступня досконалости. Минулого року в таборі Веленчук узяв ся шити тонкий плащ Михайлови Дорофієвичови; але тої самої ночі, як прикроїв сукно і примінив підшивку тай поклав собі все в шатрі під голову, йому приключило ся лихо: сукно, що коштувало сім рублів, пропало в ночі! Веленчук зі сльозами в очах, із дріжачими блідими губами і здержаним хлипанем оповістив про се фельдфебля. Михайло Дорофієвич розлютив ся. В першій хвилі гніву погрозив кравцеві, але опісля, як чоловік достатний і добрий, махнув рукою і не домагав ся в Веленчука віддачі вартости плаща. Як не побивав ся запопадливий Веленчук, як не плакав, розповідаючи про свою пригоду, злодій не найшов ся. Хоч були сильні підозріння на одного очайдуха розпусника Чернова, що з ним спав в однім шатрі, але рішучих доказів не було. Політичний верховод Михайло Дорофієвич, як чоловік достатний, займаю-

чись якимись нечистими умовами з каптенармусом і артільщиком, аристократами батерії, в недовзі призабув цілком, що йому пропав якийсь там “партикулярний” плащ; а Веленчук навпаки не забув свого лиха. Вояки говорили, що вони в ті часи бояли ся за нього, щоби він або не наложив на себе рук, або щоби не втік у гори — так сильно вплинуло на нього се нещастє. Він не пив, не їв, навіть не міг робити, лише плакав. За три дни він явив ся в Михайла Дорофієвича і увесь блідий, дріжачою рукою добув золотий і подав йому. “Йй Богу, остатні, Михайле Дорофієвичу, і сї позичив у Жданова, — сказав знов хлипаючи; — а ще два рублі, бігме, віддам, як лиш зароблю. Він (хто був сей “він”, і сам Веленчук не знав) вчинив мене перед вашими очима шахраєм. Він — лукава-ж тай гидостна його душа! — в свого брата вояка взяв останне з його душі; а я пятнацять років служу...” Треба додати в честь Михайла Дорофієвича, що не взяв від Веленчука тих два рублі, що не ставало, хоч Веленчук за два місяці приносив їх йому.

III.

Крім Веленчука гріло ся коло огнища ще пять вояків із моєї ескадрони.

На красшім місци, за вітром, на мазниці, сидів ескадронний фаерферкер Максимов і курив люльку. В поставі, виразі і всіх рухах сього чоловіка замітна була навичка приказувати і сьвідомість своєї гідности, не згадуючи вже про мазницю, на якій сидів, а яка була на відпочивку емблемом власти і про кожушину покриту демикотоном.

Коли я підійшов, він звернув голову до мене; але його очи все гляділи в огонь і тільки далеко пізнійше його погляд, у слід за напрямом голови звернув ся до мене. Максимов був з однодворців, мав гроші і в шкі-

льній бригаді дістав клясу та набрав ся учености. Він був страшенно багатий і страшенно учений, як казали вояки. Тямлю, як раз підчас практичного стріляння з квадрантом, він пояснював воякам, які довкола нього зібрали ся, що середвага не що иньше, як виходить, що атмосферична ртуть має свій рух. В сути річі Максимов був не дурний і своє діло знав знаменито; але у нього була нещасна химера навмисне говорити завсіди так, що не було ніякої можливости його зрозуміти, і що — я певний сього, — він сам не розумів своїх слів. Він особливо любив слова: “происходить” і “продолжать”, і коли бувало скаже: “происходить” або “продолжая”, то я вже знаю наперед, що зі всього, що наступить, не зрозумію нічого. А вояки, навряд, на скільки я міг завважити, любили слухати його “происходить” і підозрівали в сім слові глибоке значіне, хоч так як і я не розуміли ані слова. Але се нерозуміне вони спихали лиш на свою глупоту і тим більше поважали Федора Максимича. Коротко сказавши, Максимов був політичний верховод. Другий вояк, що перезував біля ватри свої жилаві червоні ноги, се був Антонов, той самий бомбардир Антонов, який ще в 37 році зіставши в трійці при одній гарматі, незакритий відстрілював ся від сильного неприятеля і з двома кулями в стегні йшов далше коло гармати та набивав її. “Давно би йому вже бути фаєрверкером, як би не його “карахтер” — балакали бувало про нього вояки. І справді, дивна в нього була вдача: коли тверезий, не було спокійнішої, смирнійшої, справнійшої людини від нього; як-же підпив, ставав цілком иньшим чоловіком, не узнавав власти, бив ся, зводив бучу, і ставав просто вояком до нічого. Не давно тому, якось тиждень буде, підпив на пущаню і не вважаючи на ніякі погрози, переконування і привязування до гармати, пиячив і бушував до самого вступного понеділка. Увесь піст не вважаючи на при-

каз у всім відділі їсти скромно, живив ся лиш самими сухарями і вже в першій тижні не приймав призначеної чарки горівки. Впрочім варто було глянути на сього невисоку, набиту як залізо стаття, із короткими повигинаними ногами, блискучим вусатим обличчям, коли бувало, підхмелений возьме в жилаві руки балалайку і ніби нехотя споглянувши по боках заграє “барині” або з плащем на опашки, на яким телепали ся медалі, і з позакладаними руками в кишенях синіх демідекотонових штанів, перейдець ся по улиці, — варто було бачити той вираз вояцької гордості й погорди до всього неволяцького, який малював ся тоді на його фізіономії, що би зрозуміти, яким чином могло бути для нього можливо, щоби в такі хвилі не побити ся з деньщиком, козаком, піхотинцем або переселенцем, взагалі з неартилеристом, що сказав яке грубіше слово, або просто вліз йому в дорогу. Він бив ся і бував не стільки задля свого власного задоволення, як щоби піддержати духа у всіх вояках, яких представником уважав себе.

Третій вояк із ковтком в усі, зі щітинястими вусиками, пташиним обличчям і з фаянсовою люлькою в зубах, що сидів на почіпки біля огнища, се був гонець Чикин. Люба людина Чикин, як його прозвали вояки, був жартун. Чи то в тріскачий мороз, чи в болоті по коліна, чи два дні не ївши не пивши, чи в поході, чи на осмотрі, чи на науці — люба людина Чикин усе і всюди копив губи, викидав ногами і вирабляв такі жарти, що ціла ескадрона аж лягала від реготу. На відпочивку або в таборі довкола Чикина збирала ся завжди громадка молодих вояків, з якими він або починав “фільку”*), або розповідав казки про вояка-хитруна і про англійського мільорда, або вдавав Татарина, Німця, або просто робив свої замітки, від яких усі гинули зі сьмі-

*) Вояцька гра в карти.

ху. Правда, що його репутація як сьміхуна, була вже так вкорінилася в батерії, що йому приходилось лиш отворити рот і моргнути, аби викликати загальний регіт; але в дійсности в ньому було багато комічного і несподіваного. Він у всякій річі вмів добачити щось особливого, щось такого, що иньшим навіть не приходило на думку, і — що головна річ, ся здібність у всьому добачити щось сьмішного не уступала ніяким пробам.

Четвертий вояк був молоде непоказне хлопця, рекрут торічного побору, що тепер перший раз був у поході. Він стояв у самім димі, і так близько від огню, що, здавалось, його витертий кожушок туй-туй займеть ся, але не вважаючи на те, по його розстібнених полах, по його спокійній, самодовільній позі з повигнаними лідками видко було, що він відчував велике задоволене.

І в кінці, п'ятим вояком, що сидів трошки осторонь від огнища та стругав якийсь прутик, був дядько Жданов. Жданов був по службі старший від усіх вояків у батерії, всіх знав іще рекрутами, і всі по старій привичці кликали його дядьком. Він, як казали, ніколи не пив, не курив, не грав у карти (навіть носка), не лаяв ся лихим словом. Увесь час вільний від служби займав ся шевством, у сьвята ходив до церкви, де се було можливе, або ставив копійкову сьвічку перед образом і розкладав Псалтир, одиноку книжку, на якій умів читати. З вояками заходив собі мало, зі старшими чином, хоч і молодшими літами поводив ся з холодним поважанням, із рівними, як такий, що не пив нічого, мало мав нагоди сходити ся, але особливо любив рекрутів і молодих вояків, якими опікував ся, навчав їх і часто допомагав. Всі в батерії вважали його капіталістом, бо мав двацять п'ять рублів, якими радо вигоджував воякови, коли той був у правдивій потребі. Той сам Мак-

симов, що тепер був фаєрверкером, оповідав мені, що коли десять років тому прийшов як рекрут і старі во-
яки-паниці пропили з ним гроші, що в нього були. Жданов, завваживши його прикре положенє, прикли-
кав його до себе, виганьбив порядно за його поведене,
навіть вибив, вичитав отченаш, як у війську належить
жити і відпустив давши йому сорочку, якої вже в Мак-
симова не було, та грішми полтинника. “Він зробив з
мене чоловіка”, говорив про нього Максимов завсїди
з поважанем і вдякою. Він також підпоміг Веленчука,
яким у загалі опікував ся від самого приходу підчас то-
го, як пропав плащ і помагав багатьом иньшим за час
своєї 25-літньої служби. В службі не можна було знай-
ти такого, що знав краще своє діло від нього, і в за-
галі годі було знайти хоробрійшого і справнійшого
вояка; але він був вельми смирний і непоказний, щоби
вийти на фаєрверкера, хоч уже 15 літ був бомбардиром.
Одна в Жданова була розкіш, ба навіть пристрасть, то
пісні; особливо деякі він дуже любив, збирав завсїди
з поміж молодих вояків гурток співаків, і хоч сам не
вмів співати, стояв із ними і позакладавши руки в ки-
шені кожушини та прижмуривши очі порухами голови
і висків виражав своє співчутє. Не знаю чому, але я
добачував дуже багато виразу в тім рівномірнім пору-
ху висків під ухами, яке я запримітив лиш у нього од-
ного. Сива як голуб голова, покрашені чорні вуса і
обгоріле поморщенє обличчя надавали йому на пер-
ший погляд вираз строгий і суворий, але, придивив-
шись близше в його великі округлі очі, особливо, ко-
ли вони всьміхали ся (він губами не сьміяв ся ніколи),
вас вражало щось незвичайно лагідне, майже дити-
нєче.

IV.

— Овва! — люльку забув. Ось біда, братця, тай годі! — повторив Веленчук.

— А ти-б “сигарку” закурив, любчику! — заговорив Чичин, скрививши рота і підморгуючи. — Я дома все “сигарку” курю: вона солодша. — Розумієть ся, всі аж потрясали ся зо сьміху.

— Тож бо, люльку забув, — перебив Максимов, не звертаючи уваги на загальний регіт і по начальницьки, гордо витрясаючи люльку до долоні лівої руки. — А ти де там, Веленчуку, пропадав, га?

Веленчук звернув ся півооборотом до нього, підіймив був руку до шапки, але відтак спустив її.

— Видко, ще з учорашнього не прочуняв, що вже стоячи задрімуєш. За се вашому братови спасибі не кажуть.

— Розідри мене на сьому місці, Федоре Максимовичу, як у мене в роті хоч капля була, а я й сам не знаю, що зі мною зробило ся, — відповідав Веленчук. — З якої радости напив ся! — пробурмотів він.

— Тож бо то, а зза вашого брата, відповідай опісля перед начальством, а ви все однакові... цілком гидко! — закінчив красномовний Максимов уже спокійнішим тоном.

— Ось вам, братця, чудо тай годі, — тягнув дальше Веленчук по хвилевій мовчанці, чухраючи потилицю і до нікого властиво не звертаючись: — справді чудо-диво, братця мої тай годі! Шіснацять літ служу, а такого ще зі мною не лучало ся. Як веліли ставитись у ряд, я зібрав ся, як має бути, — ніщо, — та нараз у парку вона як хопить мене, вхопило-вхопила, звалила-звалила мене на землю, тай по всьому... І сам, братя, не чув, як заснув. Мабуть, се вона сама дрімота й є, — закінчив він.

— І аж я на силу тебе роздрухав, — сказав Антонов, взуваючи чобіт, — вжеж я тебе штовхав-штовхав, як яку колоду.

— А бач, — завважив Веленчук, — тож уже здорово мусів би бути п'яний...

— То, бачите, в нас дома була баба, почав Чикин, — тай з печи мабуть два роки не злазила. Почали її раз будити, — гадали, що спить, аж глянь, а вона мертва лежить, і на неї так усе сон заходив. Так то, любчику!

— А розкажи но, Чикин, як то ти на відпустці додавав собі тону! — сказав Максимов усьміхаючись і спозираючи на мене, начеб говорив: “Не ласкаві також послухати дурного чоловіка?”

— Якого тону, Федоре Максимичу! — сказав Чикин мигнувши оком на мене скося, — звісно, я розказував, який то такий той “Капказ”.

— Ну, ну. Якже, якже? Ти не допитуй, — розкажи но, як то ти їм предводительствував?

— Звісно, як “предводительствував”... Питали, як ми живемо, — почав Чикин скороговіркою з виглядом людини, що вже розказувала те саме кілька разів. — Кажу, живемо гарно, любчику; дістаємо провіянт вповні, рано і в вечер по чарочці “щиколата” іде на вояка, а на обід дають панської зупи з перлових круп, а замість горівки по чарці модери Дівіре, що без посудини, мовляв, два сороківці!

— Пишна модера! — грімкійше від иньших регочучись підхопив Веленчук, — ось вам модера!

— Ну, а про Азіятів як розказував? — питав дальше Максимов, коли загальний регіт дрібку притих.

Чикин нагнув ся до огню, добув вуглика патичком, поклав його на люльку і мовчки, начеб не завважив у слухачів розбудженої мовчазної цікавості, довго розкурював свої корінці. Коли в кінці досить уже втягнув

диму, вуглик скинув, посунув свою шапочку ще, більше назад і протрясаючись та легко усміхаючись почав говорити даліше: —

Також питають, який, каже, там біс Черкесів, каже, або Турка у вас на Капказі, каже, бе? Я кажу: в нас, любчику, Черкес не один, а всякі вони є. Є такі Тавлинці, що живуть у камінних горах і замість хліба їдять каміне. Сі, кажу, великі, так за доброго пенька, в годіві по одному оці, і шапки на них червоні, так і горять, як на тобі непричком, любчику! — додав звертаючись до молодого рекрутика, на яким була справді кумедна шапка з червоним дном.

Рекрутик присів нараз при сім несподіваним звороті до землі, вдарив себе по колінах і розреготався і розкашлявся так сильно, що ледви задиханим голосом зміг вимовити: “Ось які Тавлинці!”

— А то ще, кажу, Мумри є, — говорив Чикин даліше, насуваючи собі порухом голови свою шапочку на чоло, — сі другі маленькі двійнячки, ось такі... Все парочками, кажу, рука за руку тримаються і так бігають, кажу, швидко, що ти його й конем не здогониш. — Як же, каже, як же вони сі Мумри рука з рукою таки так і родять ся, чи як? наслідуючи мужика, сказав він густим басом. — А так, кажу, любчику, він такий вже з природи. Ти їм руки розірви, то кров потече, все одно, як Китайці: здойми з нього шапку, знов вона, кров потече. — А скажи, каже, як вони бють ся? — А так, кажу, вхоплять тебе, живіт розпорють, і кишки тобі на руку і мотають, мотають. Вони мотають, а ти сьмієш ся, — і доти сьмієш ся, аж душа пріє...

— Ну і щож, і вірили тобі, Чикин? — сказав Максимов легко всьміхаючись, коли иньші гинули зо сьміху.

— Такий вже чудний народ, Федоре Максимичу: — всьому повірять, — їй Богу, повірять!... А почав я їм

гнути про гору Казбек, що на ній ціле літо сніг не топить ся, так зовсім взяли мене на сьміх, любчику! Що ти, каже, малий верзеш? Чи то видане, чуване; велика гора, тай на ній сніг не стопить ся? В нас у відлигу, то ось який горбочок вперед топить ся, а в ремні сніг лежить. Іди, йди! — закінчив Чикин підморгуючи.

V.

Ясний кружок сонця, що просьвічував крізь мраку, білу як молоко, вже підіймив ся досить високо; сіро-фіялковий обрій спроквола розширював ся і хоч багато дальше, а всеж обмежував ся зрадливою білою стіною мряки. Перед нами за зрубаним лісом відкривала ся досить велика полянка. По поляні з усіх боків стелив ся то чорний, то молочно білий, то фіялковий дим огнищ і білі вестви мряки укладали ся в дивні фігури. Далеко на переді нас зрідка показували ся гуртки Татарів верхи і чути було рідкі вистріли наших стрільців, їх рушниць та гармат.

“Се ще не було діло, а лиш сама чудасія”, як говорить добряка капітан Хлопов.

Командир 9-ої роти стрільців, що був у нас у захисті, підійшов до своїх гармат і вказуючи на трьох їздців-Татарів, що в сю мить їхали попід лісом не більш 600 сажнів одалеки від нас, просив, по питомій усім взагалі офіцерам піхоти любові до артилерійського стріляння, — просив мене пустити за ними одну кулю або гранат.

— Бачите, — казав він із добрячою і переконуючою усмішкою, простягаючи руку з за моїх плечий, — там де два великі дерева, так перед ними... Один на білім коні в чорній черкесці, а ось із заду ще два. Бачите? Не можнаб їх так, як ваша ласка...

— А ось іще три їде попід ліс — докинув Антонов, що визначав ся на причуд бистрим зором, підходячи до

нас і ховаючи люльку за плечі, яку як раз курив, — передний ще й рушницю виймив із покривця. Добре видно, вашскородіє!

— Бачте, братця, випалив! Ось димок забілів ся, — сказав Веленчук у гуртку вояків, що стояли трошки за нами.

— Мабуть, прочвара, в наш ланцюх! — завважав другий.

— Ади, кілька їх висипало з ліса! Мабуть шукають місця, де би поставити гармату, — докинув третій. Гранаток післати би їм там у купу, то-ж то спльовували би...

— Ба, гадаєш, що досягне так далеко, любчику? — спитав Чикин.

— Пятьсот або пятьсот двацять сяжнів, більше не буде, — наче сам до себе холодно сказав Максимов, хоч було видно, що йому так само, як і иньшим страх хотіло ся випалити, — коли-б дати з однорога 45 ліній, то можна-б поцілити в сам пункт, то є, "совершенно".

— Знаєте, тепер, як би навести на сю купу, певнісінько якогось поцілило би. Ось, ось, тепер, як вони з'їхались до купи, веліть чим борше вистрілити, просив мене дальше ротний командир.

— Чи прикажете скермувати туди гармату? — спитав нараз уривчатим басом Антонов із виразом якоїсь похмурної злоби.

Признаю ся, що й мені самому хотіло ся вельми сього, і я велів скермувати другу гармату.

Ледви я се сказав, а вже гранат підсинали порохом, подали і Антонов прихилив ся до лявети, приставив до затильника два свої грубі пальці і вже комендував: цівка в право і в ліво.

— Трошечки в ліво... дрібку в право... ще, ще, трошки... так у сам раз, — сказав гордо відходячи від гармати.

Офіцер від піхоти, я, Максимов, один за другим підходили до прицілу, приглядались і висказували свої різні думки.

— Йй Богу, перелетить! — завважав Веленчук, прицмокуючи язиком, не вважаючи на се, що він глядів лиш через плече Антонова і ніяким чином не мав права видавати такого суду. — І-ї-йй Богу, певнісінько перелетить, ось у те дерево вцілить, братця!

— Друга! — скомандував я.

Прислуга розступила ся. Антонов відбіг на бік, щоби бачити лет ладунку, цівка жбухнула і дзенькнула мідь. В сю же мить нас обвіяло пороховим димом і з сильного гуку вистрілу відділив ся металічний звук лету, що бренів, скоро мов лискавка віддаляв ся і посеред загальної мовчанки поодалік занімів.

Недалеко з заду гуртка їздців показав ся білий димок, Татари розскочили ся в різні боки і до нас долетів гук вибуху.

— Ось цікаво! Ех, порозбігали ся, порозбігали ся! Бач, чорти, не сподобалось! — почули ся притакування і насмішки в рядах артилерії і піхоти.

— Наколиб дрібку низше пустити, вцілило би в саму серединку... — завважав Веленчук. — Я-ж казав, вцілить у дерево, ось і по мойому — взяло на право.

VI.

Я полишив вояків, що розмовляли про те, як Татари розбігли ся, коли побачили гранат, та за чим вони приїздили сюди та чи багато їх іще в лісі, і відійшовши з ротним командиром на кілька кроків, сів під деревом, дожидаючи котлетів, що смажили ся, якими він мене частував. Ротний командир Болхов був із тих офіцерів, яких у полку прозивають бонжурами. Він жив у достатку, перше служив у гвардії і говорив по французьки. Але, не вважаючи на се, товариші люби-

ли його. Він був досить розумний і мав досить такту, щоби носити петербурський сурдут, їсти добрий обід і говорити по французьки, не дуже ображаючи товариство офіцерів. Побалакавши про погоду, про військові діла, про спільних знайомих офіцерів і пересвідчившись про взаємну згідність думок, ми мимохіть перейшли до більш інтимної розмови. До сього-ж на Кавказі, між стрічними людьми одної верстви, хоч се ясно не сказано, але вельми очевидно з'являється питання: а ви тут за чим? і на се моє мовчазне питання, як мині здавалося, мій розмовник хотів відповісти.

— Коли ся виправа скінчить ся? — сказав лїниво.
— Нудно!

— Мені не нудить ся — сказав я, — звїсно, в штабі ще нуднїйше.

— О, в штабі десять тисяч разів гірше! — сказав він люто. — Ні, коли се все цілком скінчить ся?

— Так що-ж, ви хочете, щоби скінчило ся? — поспитав я.

— Все, цілком!... Що-ж там, Ніколаєв, котлети готові? — спитав він.

— За чим же ви пішли служити на Кавказ — сказав я, — коли вам Кавказ так не сподобав ся?

— Знаєте, за чим? — відповів рішучо-щиро, — задля традиції. Звїсно, в Росії удержується прехимерний переказ про Кавказ, начеб се така обіцяна земля для всякого рода нещасних людей.

— Так, се майже правда, — сказав я, — більша часть із нас...

— Але що красше всього, — перебив він мене, — що ми всі, що по традиції їдемо на Кавказ, страшно помиляємо ся в своїх рахунках і я рішучо не годен пояснити, чому наслідком нещасного кохання чи неладу своїх справ, борше їхати служити на Кавказ, ніж до Казані або до Калуги. Звїсно, в Росії представляють Кав-

каз якось надто величним із вічними ледниками, бурливими потоками, — кинджалами, бурками, черкесками, — все се щось страшне, а в сути річі нема в сьому нічого веселого. Коли-б вони знали, бодай, що на відвічних ледниках ми не буваємо ніколи, бо й бути там, нічого веселого, а що Кавказ ділить ся на губернії Ставропольську, Тіфліську і т. и...

— Так, — сказав я, сьміючись, — ми в Росії цілком инакше дивимо ся на Кавказ, ніж тут. Чи ви досьвідчали коли сього? Як читати стишки в мові, якою не гаразд володієть ся, — виображує собі чоловік далеко красше, ніж у дійсности?

— Не знаю, справді, чому, але сей Кавказ дуже мені не подобаєть ся, — перебив він мене.

— Ні, Кавказ для мене гарний і тепер, але инакше...

— Може й гарний, — тягнув він дальше роздразнений. — Я лиш се знаю, що я на Кавказі не гарний.

— А се чому? — сказав я, щоби сказати що не будь.

— Тому, що перш усього, він здурив мене. Все те, від чого я по традиції поїхав на Кавказ лічити ся, все приїхало сюди за мною, тільки з тою ріжницею, що перше все те було на великих сходах, а тепер на малих, заболочених, на яких на кождім ступні подібую міліони маленьких трівог, гидот, обид; по друге, тому, що відчуваю, як із кождим днем морально паду низше і низше, а головно, що чую себе неспосібним до тутешньої служби: — я не годен зносити небезпек, — просто я не хоробрий...

Він перервав і поглянув на мене серіозно.

Хоч се, до чого він так сам із себе признав ся, незвичайно здивувало мене, я не перечив йому, хоч сього очевидно мій розмовник бажав собі, але я ждав від нього збиття його власних слів, як се звичайно водить ся в подібних випадках.

— Знаєте, я в теперішній виправі вперве в “дїлі”, — говорив він дальше, — і ви не годні собі уявити, що зі мною діяло ся вчера. Коли фельдфебель приніс приказ, що моя рота призначена до кольони, я зблід як полотно і від зворушення не міг промовити. А як я провів ніч, коби ви знали! Як що правда, що зі страху сивіють, то я повинен сьогодні бути білий, тому, що певно нї один засуджений на смерть не перетерпів за одну ніч стільки, що я; а й тепер, хоч мені вже трошки легше нїж у ночі, то в мене тут ось що робить ся! — додав і вертів кулаком перед своєю грудю.

— І що сьмішно, — говорив дальше, — що тут розгрівається ся найстрашнїйша драма, а чоловік їсть котлети з чосником і запевнює, що йому дуже весело... Вино є, Ніколаєв? — докинув, позіхаючи.

— Се він, братця! — почув ся в сю хвилю застрашений голос одного з вояків і всі очі звернули ся на обрубку далекого ліса.

Оподалік збільшала ся і підношена вітром підіймала ся в гору голуба хмарка диму. Коли я зрозумів, що се був неприятельський вистріл на нас, усе, що під сю хвилю було перед моїми очима, все нараз приняло якийсь новий величавий характер. І козли рушниць і дим огнищ і сине небо і зелені лявети і опалене вусате обличя Ніколаєва — все те наче говорило мені, що ядро, яке вилетіло вже з диму і в сю мить летить у просторі, можливо скермоване просто в мою грудь.

— Ви де брали вино? — спитав я лїниво Болхова, коли тимчасом у глибині душі два голоси обзивали ся однаково виразно: один — “Господи, прийми мого духа з миром”, другий — “надїю ся не зігнути ся, а усьміхати ся в ту мить, як ядро перелїтати-ме”, — і в сю ж мить над головою свиснуло щось дуже неприємно, а два кроки від нас тарахнуло ядро.

— Ось, як би я був Наполеоном або Фридрихом,

— сказав у сю хвилю Болхов цілком із зимною кровю звертаючись до мене, — я сказав би певне якусь чемність.

— Так, ви-ж і сказали її як раз тепер, — відповів я, з трудом вкриваючи тривогу, яку викликала минула небезпека.

— Та й що-ж, що сказав, — ніхто не запише.

— А я запишу.

— Та ви, хоч і запишете, то для критики, як каже Міщенков, додав він, усміхаючись.

— Тьфу, ти клятий! — сказав у сю хвилю з заду за нами Антонов, гнівно сплюнувши в бік, — трохи не зачіпила по ногах.

Всі мої старання показали себе холоднокрівним і всі наші хитрі фрази показали ся мені неказано дурними по сім простодумнім оклиці.

VII.

Неприятель справді поставив дві гармати на тім місці, де роз'їздилися Татари і що 20 або 30 хвиль посилав по вистрілі на наших рубачів. Мій відділ вивели передом на поляну і веліли йому відстрілювати ся. На краю ліса появил ся димок, чути було вистріл, свист, і куля падала або за нами або перед нами. Неприятельські ладунки падали щасливо і шкоди не було.

Артилеристи, як завсїди, поводили ся знаменито: — набивали моторно, ціляли уважно відповідно до того, де дим показав ся і спокійно жартували межі собою. Захист із піхотинців у мовчазнім безділї лежав біля нас, дожидаючи своєї черги. Рубачі в лісі робили свою роботу: сокири ценькали по лісі спірнійше і частійше, лиш на сю хвилю, як чути було свист ладунку, все вмовкало, посеред мертвої тиші роздавали ся не цілком спокійні голоси: — “Стережіть ся, хлопці!” і

всі очі звертали ся на ядро, що рекоштувало по огнищах і зрубаних пеняхах.

Мряка підіймила ся вже цілком у гору і прибираючи вид хмар мало-помалу щезала в темно-голубій синяві неба; відслонене сонце світило ясно і кидало веселі відблиски на сталь багнетів, на мідь гармат, на розмерзлу землю і на лиск інею. В воздуху відчувало ся свіжість раннього морозу разом із теплом весняного сонця; тисячі всяких тіний і красок мішали ся в сухім листю ліса, і на битім, блискучім шляху виразно видко було сліди кованих коліс і цвяхів від підків.

Межи військами счинив ся рух чим раз сильніший і замітніший. З усіх боків раз від разу появляли ся синяві димки вистрілів. Драгони з розвиртими хоругвами на списках виїхали на перед; у ротах піхоти задунали пісні і валка з дровами почала уставляти ся в арієргард. До нашого відділу підїхав генерал і велїв готовити ся до відїзду. Неприятель засїв ся в корчах проти нашого лївого крила і почав нас сильно непокоїти огнем із рушниць. З лївого боку з ліса прегудїла куля і вдарила в лявету, відтак друга, третя... Захист із піхотинців, що лежав біля нас, шумно підіймив ся, вхопив за рушницї і станув ланцюгом. Огонь рушниць сильнішав і кулі летїли чим раз густїйше. Почав ся відступ і за тим справжнє “діло”, як се завсїди буває на Кавказї.

Зі всього було видко, що артилеристам не сподобали ся кулі, як перед тим ядра піхотинцям. Антонов прихмурился. Чикин передражнявав кулі і жартував над ними; але видко було, що вони йому не сподобали ся. Про одну говорив він: — “Як їй спішно”, другу назвав “пчілкою”, третю, що якось поволїше і з жалібним визком пролетїла над нами, назвав “сиріткою”, чим викликав загальний регіт.

Непривичний рекрутик при кожній кулі схиляв

голову на бік і витягав шию, а се також розсьмішувало вояків: — “Мабуть, знайома, що кланяєш ся?” приговорювали йому. І Веленчук, що завжди показував ся незвичайно рівнодушним на небезпеки, тепер виявляв тривогу: його сердило мабуть, що ми не стріляємо картачами в тім напрямі, звідкиля летіли кулі. Він повторив кілька разів незадоволеним голосом: — “Що-ж то він нас так даром бе? Коби сюди сковернути пушочку, а картачиком дмухнути, то притих би аж гей”.

Справді, пора було се вчинити: я велів випустити остатній гранат і набити картачем.

— Картач! — крикнув хватсько Антонов увесь у димі і підійшов до гармати зі щіткою, як лиш набій випалив.

В сю мить почув я недалеко за собою бистрий визк кулі, що нараз увірвав ся сухим ударом. Серце в мене зціпеніло. “Мабуть поцілило когось із наших”, подумав я, але рівночасно бояв ся оглянутись під впливом тяжкого прочутя. Справді зараз же по сім почув я, як рухнуло тіло і як ранений болюче застогнав “ой-ой-ой”. “Поцілило, братця!” проговорив із трудом голос, який я зараз впізнав. Се був Веленчук. Він лежав навznak між коліснею і гарматою. Ладівницю, яку ніс, відкинуло на бік. Голова у нього вся була в крові, а через праве око і ніс текла густа червона струя. Рана була в животі, але майже не було в ній крові, а голову розбив до пенька, як падав.

Все те роз’яснило ся мені аж опісля; зразу я бачив лиш якусь неясну масу, і дуже, дуже багато, як мені здавало ся, крові.

Ніхто з вояків, що набивали гармату, не промовив ні слова, лиш рекрутик пробурмотів щось таке: — “ай бач, як у кров”, і Антонов нахмурений люто крикнув; але по всім можна було запримітити, що гадка про смерть блиснула в душі кожного. Усі запопадливійше

взялись за роботу. Гармату набили в мить і поводир приносячи картач, на два кроки обійшов те місце, де лежав ранений і раз у раз стогнав.

VIII.

Кожний, хто був в огни, мабуть дізнавав того дивного, хоч не льогічного але сильного почування відрази від того місця, де ранено кого, або убито. Сьому почуванню піддали ся очевидно в першій хвилі мої вояки, коли треба було підіймити Веленчука і перенести його до візка, що як раз під'їхав був. Жданов підійшов до раненого сердито, і не зважаючи на його чим раз сильніший крик, узяв його під пахи і підіймив. — “Чого стоїте, беріть!” крикнув він і зараз раненого окружило з десятків людей, навіть непотрібних. Та ледви його рушили з місця, як Веленчук почав голосити страшно, тай видирати ся.

Чого кричиш, як заяць! — сказав Антонов, — придержуючи його цупко за ногу, — а ні, то кинемо.

І ранений справді притих, лише зрідка приговорював: — “Ой, смерте-ж моя! Ой-ой братця-ж мої!”

Як положили його на візок, він перестав навіть охати і я чув, що він балакав щось із товаришами, — мабуть прашав ся — тихим, але виразним голосом.

В воєнній ділі ніхто не любить дивити ся на раненого і я силкуючись інстинктивно віддалити ся від сього видовища, велів його чимборжій везти на місце, де бандажували ранених і відійшов до гармат; але за кілька хвиль сказали мені, що Веленчук кличе мене і я підійшов до візка. На дні візка, вхопившись руками за краї лежав ранений. Його здорове, широке обличчя за кілька секунд змінило ся цілковито; він начеб помарнів і постарів ся на декілька літ; його губи були тонкі, бліді і стулені з очевидною натугою; його лякливий і тупий вираз лиця перемінив ся в якийсь ясний,

спокійний блеск, а на окровавленій голові і носі вже проявляли ся ознаки смерти.

Не вважаючи на те, що найменчий рух причиняв йому нестерпні болі, він просив зійняти з лівої ноги чересок*) із грішми.

Страшне прикре вражінє зробив на мене вид його голої, білої і здорової ноги, коли з неї зійняли чобіт і розв'язали черес.

— Три, три монети і коповик, — сказав до мене підчас сього, як я брав у руки чересок, — вже ви їх збережіть.

Візок рушив, але він застановив його.

— Я шив плащ поручникови Сулимовському, і вони дали мені 2 монети. За 1½ купив гудзиків, а коповик у мене в мішку разом із гудзиками. Віддайте.

— Гаразд, гаразд, — сказав я, — подужуй брате!

Він не відповідав мені, візок рушив і рапений почав знов стогнати і йойкати страшним голосом, що роздирав душу. Наче-б то покінчивши зі сьвітськими ділами, він не бачив ніяких причин здержувати ся і вважав, що ся пільга дозволена йому тепер.

IX.

— Ти куди?... Верни ся! Куди ти йдеш? — закричав я до рекрутика, який, взявши під паху свій запасний пальник, з якоюсь паличкою в руках із найзимнішою кров'ю йшов за візком, що віз раненого.

Але рекрутик оглянув ся лише лїниво на мене, пробурмотів щось і пішов дальше так, що я мусів післати вояка, аби привів його. Він зійняв свою червону шапку і усміхаючись дурновато, дивив ся на мене.

— Ти куди йшов? — спитав я.

— В табір.

*) Чересок — калитка в формі пояса, яку вояки звичайно носять під коліном. — Прим. автора.

— Чого?

— А як-же?... Веленчук ранений, — сказав він знов усьміхаючись.

— А щож се тебе обходить? Ти маєш тут лишити ся.

Він здивовано поглядів на мене, відтак із зимною кров'ю обернув ся, убрав шапку і пішов на своє місце.

* * *

Діло загалом склало ся щасливо: доходили чутки, що козаки урядили славний атак і взяли три татарські тіла; піхота призапасилась дровами, і втратила всього шістьох ранених; в артилерії убув із рядів всього один Веленчук і два коні. За те ліс вирубали на три верстви і очистили місце так, що його не можна було впізнати; замість сього, що перше видко було гущавину ліса, тепер відкривала ся простора поляна покрита димчими огнищами і кавалерією та піхотою, які зміряли до табору. Не вважаючи на те, що неприятель не переставав пражити нас гарматним і карабіновим огнем до самої річки з кладовищем, яку ми перебрали рано, відворот удав ся щасливо. Я вже починав мріяти про борщик і баранячу похребтину з кашою, які дожидали мене в таборі, коли нараз прийшла звістка, що генерал велів збудувати на річці шанець і полишити на ньому до завтра 3-ий баталіон К. полку і звод зложений з чотирьох батарей. Візки з дровами і раненими, козаки, артилерія, піхота з рушницями і дровами на плечах, — усе те з шумом і піснями перейшло по при нас. На лицах усіх маяло ся одушевлене і задоволене, по причині минулої небезпеки та надії на спокій. Тільки ми з 3-им баталіоном мусіли аж до завтра ждати на сі приємні почування.

Х.

Поки ми артилеристи порали ся коло гармат: розставляли колісні, скрині, розташовували упряж, піхота вже посклала рушницї, в козли, розпалилаognище, звела з патица і кукурузяного бадия шатра і варила кашу.

Починало смеркати. По небі сунули ся блідо-сині хмарки. Мряка, що перемінилася в дрібоньку, в хху імлу, мочила землю і вояцькі плащі; горизонт стіснявся і ціла околиця прибирала мрячні тїни. Вохкість, яку я відчував крізь чоботи і за карком, невгаваючий рух і говір, в яким я не брав участі, липке болото, по яким ховзались мої ноги, і порожний жолудок, викликували в мині важкий, немилий настрій по цілодневнім фізичнім і моральнім умученю. Веленчук не сходив мені з гадки. Ціла проста історія його вояцького життя невідчіпно мулила мою уяву.

Його остатні хвилі були такі ясні і спокійні, як і ціле його жите. Він жив надто чесно і просто, щоби його простодушна віра в се будуче небесне жите могла захитати ся в ту рішучу хвилю.

— Ваше благородіє, — сказав Ніколаєв підходячи до мене, — звольте до капітана, просять чаю з ними випити.

Якось протискаючись проміж козли іognища пішов я слідком за Ніколаєвим до Болхова, приємно мріючи про чарку горячого чаю і веселу розмову, яка розігнала би мої понурі гадки.

— А що, найшов? — почув ся голос Болхова із кукурудзяного шатра, в яким горіло сьвітло.

— Привів, ваше благородіє! — відповів басом Ніколаєв.

В шатрі, на сухій, повстяній киреї сидів Болхов, порозстяганий і без шапки. Біля нього кипів самовар

і стояв тарабан із закускою. В землю був застромлений багнет зі свічкою.

— Ось як? — гордо сказав він, розглядаючись по своїм затишнім хазяйстві.

Справді, в шатрі було так гарно, що при чаю я забув зовсім про вохкість, темряву і рану Веленчука. Ми розбалакалися про Москву, про річи, що зовсім не дотикали війни і Кавказу.

По одній із тих хвиль мовчанки, які часом переривають навіть найбільш оживлену розмову, Болхов з усмішкою споглянув на мене.

— А мені здається, що наша ранішня розмова видалася вам вельми дивною? — сказав він.

— Ні. А чому ж би? Мені лиш видалося, що ви надто ширі, а є справи, про які ми всі знаємо, але про які не ялося говорити.

— Чому би ні? Наколи-б лиш була яка можливість проміняти се жите на жите хоч би яке гидке і убоге, але без небезпек та без служби, я не надумував би ся ні хвилинок.

— Чому-ж ви не перенесете ся в Росію, — сказав я.

— Чому? — повторив він. — О, я давненько вже думав про те. Я тепер не можу вернути ся в Росію, аж поки не добуду “Анни” і “Владиміра”, “Анни” на шию і ранги майора, як і постановив собі, коли їхав сюди.

— Чому-ж, коли ви почуваєте себе, як кажете, неспосібним до тутешньої служби?

— Коли-ж бо я почуваю себе ще більш неспосібним до того, щоби вернути в Росію тим, чим поїхав. Се також одна з традицій, які існують у Росії, а яку потвердили Пассек, Слепцов і ин., що на Кавказ варто приїхати, аби обсипати ся нагородами. І від нас очікують і вимагають всі сього; а я ось два роки тут, був у двох експедиціях і не зискав нічого. Але у мене все-ж таки на стільки самолюбства, що я звідсіля не

від'їду доти, доки не буду майором із "Владиміром" і "Анною" на шиї. Я вже звик так, що мене цілого корчить, коли нагородять Гнілокішкіна, а мене ні. І, відтак, як же я в Росії покажусь на очи своєму старості, купцеви Котельнікови, якому продаю збіже, московській тіточці, і всім тим добродіям, по двох літах на Кавказі, без ніякого відзначеня? Правда, що я сих добродіїв і знати не хочу, і, мабуть й вони мною не дуже займають ся; та дарма, вже чоловік якось так зложений, що я їх і знати не хочу, а із за них трачу найкращі роки, ціле щасте життя, ба й свою будучність утрачу.

XI.

В сю хвилю почули ми з на двору голос командира баталіона: —

— З ким се ви Миколо Федоровичу?

Болхов назвав мене і за тим влізли у шатро три офіцери: — майор Кірсанов, адютант його баталіона і ротний командир Тросенко.

Кірсанов був чоловік невисокий, але повний, з чорними вусиками, рум'яними лицями і вохкими очима. Сі очи були найбільш замітною рисою його фізіономії. Як він сьміяв ся, то з них блищали ся тільки дві вохкі зірочки і сі зірочки разом зі стягненими губами і витягнуною шиєю прибирали инколи предивний вираз безглуздя. В полку Кірсанов поводив ся краще від кожного иньшого: підвласні не лаяли його, а начальники поважали, хоч про нього удержувала ся загальна думка, що він вельми блаґенький. Службу розумів, був точний і ревний, завсїди при гроши, мав картку і кухаря і вельми природно вмів вдавати гордого.

— Об чім так балакаєте, Миколо Федоровичу? — сказав він входячи.

— А ось про приємности тутешної служби.

Але в сю мить Кірсанов запримітив мене — юнкера — і щоб мині дати відчути своє значіне, наче не слухаючи відповіді Бохлова і споглядаючи на тарабан, запитав: —

— Що, змучились, Миколо Федоровичу?

— Ні, звісно ми... — почав Болхов.

Та достоїнство баталйонного командира мабуть знов вимагало перебити і завдати нове питанє: —

— О, сьогодні мабуть славне було діло?

Баталйонний адютант був молодий прапорщик, недавний ще юнкер, сумирний і тихий хлопець зі стидливим і добродушно милим личком. Я давнійше здивав його в Болхова. Молодий чоловік, бувало, з часта приходив до нього, кланявся, сїдав у кутик і мовчав по кілька годин, крутив папіроски, кутив їх і відтак вставав, кланявся і відходив. Се був тип бідного російського дворянського сина, що вибрав собі військову карєру, як садинок можливу при своїм образованю, та який ставив своє офіцєрське становище вище всього на світі, — тип простодушний і милий, без уваги на деякі його сьмішні причандали: гаманець, халат, гітару і щіточку до вусів, з якими ми привикли уявляти собі його. В полку говорили про нього, наче він хвалив ся тим, що обходить ся зі своїм денщиком справедливо, але строго, — начеб то говорив: “Я караю рідко, але як уже доведуть мене до сього, то біда”, і що, коли раз його денщик упившись обікрав його і почав навіть лаяти свого пана, він мав привести його на стражницю та велів приготувати все до укараня, але побачивши всі приготуєня, так змішав ся, що міг лише промовити: — “Ну, бачиш... знаєш, що я міг би...” і цілком збентежений утік домів та від тої хвилі бояв ся глянути своему Чорнову в очи. Товариші не давали йому спокою, дразнили його сим і я чув кілька разів, як простодушний хлопчисько відпекував ся і червоний по уха

запевняв, що то неправда, і що то було цілком инакше.

Третя особа — капітан Тросенко був старий кавказець у цілім значіню того слова, себ то людина, якій рота, що нею командував, стала ріднею, кріпость, де був штаб, став родинним місцем, а співаки самотніми приємностями життя, — людина, якій усе, що не було Кавказом, заслуговувало на погорду, ба навіть видавалося чимось майже неправдоподібним; а все, що було Кавказом, ділило ся на дві половини: на нашу і не нашу; першу він любив, другу ненавидів усіми силами своєї душі і що головне, він був чоловік загартований, спокійно хоробрий, рідко добрий у відносинах до своїх товаришів і підвластних, але шалено щирий, ба навіть нахабний що до ненавистних йому чомусь ад'ютантів і "бонжурів". Входячи у шатро, він мало що не пробив головою даху, відтак схилив ся нараз і сів на землі.

— Ну, що-ж? — сказав він і нараз завваживши мене незнайомого, затяв ся і втопив у мене свій мутний уважний зір.

— Тай про що то ви балакали? — поспитав майор, виймив годинник і глянув на нього, хоч, я сильно перекоханий, він не потребував цілком того робити.

— А, ось, питає мене, чого я тут служу...

— Розумієть ся, Микола Федорович хоче тут відзначити ся і відтак у свої сторони...

— Но, а ви Абраме Ілїчу, скажіть, чого ви на Кавказі служите?

— Я того, що, по перше, ми всі із своєї повинности обов'язані служити. Що? — докинув він, хоч усі мовчали. — Вчора дістав я лист із Росії, Миколо Федоровичу, — говорив дальше, бажаючи очевидно змінити тему, — мені пишуть, що... такі дивні питання ставляють.

— Які-ж питання? — спитав Болхов.

Він засьміяв ся.

— Справді, дивні питання... Мені пишуть: чи може бути заздрість без любови?

— Що? — спитав він, поглядаючи по нас усіх.

— Ось як! — сказав Болхов, усміхаючись.

— Так, так, знаєте, в Росії гарно, — говорив він далі, начеб у нього фрази плили одна за одною цілком природно. — Як я був у 52-ім році в Тамбові, то мене приймали всюди, як якого флігель-адютанта. Чи увірите, на балю в губернатора, коли я увійшов, так знаєте... дуже гарно приймали. Сама губернаторова жінка, знаєте, балакала зі мною і питала про Кавказ і всі так... що я не знав... Оглядають мою золоту шаблю, як яку рідкість, питають: за що дістав шаблю, за що "Анну", за що "Владиміра"... і я їм так розповідав... Що?... Ось чим Кавказ гарний, Миколо Федоровичу — говорив далше не дожидуючи відповіді, — там дивлять ся дуже ласкаво на нашого брата, кавказця. Молодий чоловік, знаєте, штабовий офіцер із "Анною" і "Владиміром" — се в Росії значить багато... Що?

— Ви трохи хвалите ся, я гадаю, Абраме Ілїчу? — сказав Болхов.

— Хі, хі, хі! — сьміяв ся він своїм дурненьким сьміхом. — Знаєте, се потрібно. Але-ж бо й попоїв я на славу за тих два місяці!

— А що, гарно там у тій Росії? — сказав Тросенко, питаючи про Росію як про який Китай або Япон.

— Го, го, а вже що ми там шампанського випили за ті два місяці, то аж страх!

— Та що се ви! Ви певне пили лімонаду. Ось так я, то певне там тріс би, щоби знали, як пють кавказці! Не минула би слава даром. Показав би, як пють... Га, Болхов? — докинув він.

— Та ти дядьку, вже мабуть більш десяти літ на Кавказі, — сказав Болхов, — а тямиш, що сказав Єрмолов?... А Абрам Ілїч тільки шість...

— Яких десять!... В недовзі шіснацять.

— Кажі-ж, Болхов, дати шолфею. Вохко, брр!... Га? — докинув він, усміхаючись, — випиймо, майоре!

Але майор був незадоволений, як старий капітан іще лиш перший раз зачіпив його, а тепер очевидячки скривився і шукав захисту в своїй питомій величи. Він почав щось приспівувати і знов позирнув на годинник.

— Ось я вже ніколи не поїду тамтуди, — говорив далі Тросенко, не звертаючи уваги на насупленого майора; я й ходити й говорити по російськи відвик. Скажуть: а се що за чудовище приїхало? Відома річ, Азія. Так, Миколо Федоровичу? Тай що мені там у Росії? Все одно, і тут коли небудь підстрілять. Попитають: де Тросенко? — підстрілили. Що ви тоді діяти-мете з осьмою ротою, га? — докинув він звертаючись постійно до майора.

— Післати дижурного по баталіоні! — крикнув Кирсанов не відповідаючи капітанови, хоч я знов був певний, що він не потребував видавати ніяких приказів.

— А ви, парубче, гадаю, тепер раді, що на подвійній платі? — сказав майор по кількох хвилях мовчанки, до баталіонного адютанта.

— А щож, вельми рад.

— Я вважаю, Миколо Федоровичу, що наша плата тепер досить велика, — говорив далі, — молодий чоловік може тепер жити цілком прилично, ба навіть може собі дозволити на маленьку розкіш.

— Ні, ні, Абраме Ілїчу, — несміло сказав адютант, — хоч вона й подвійна, але воно так... звісно коня треба мати...

— Що ви мені кажете, парубче! Я-ж сам був прапорщиком, тож знаю. Повірте мені, жити можна вель-

ми порядно. Ось вам, числіть, — докинув він загинаючи мизинця лівої руки.

— Все вибираємо плату наперед, ось вам і рахунок, — сказав Тросенко, випиваючи чарку горівки.

— Ну та звісно, щож ви порадите на се... Що?

В сю хвилю в отвір шатра всунула ся біла голова з плескати́м носом і гострий голос із німецьким акцентом сказав: —

— Ви тут, Абраме Ілчу? А дижурний шукає за вами.

— Ходіть ближе, Крафт! — сказав Болхов.

Довга фігура в сурдуті генерального штабу просунула ся в двері і з особливим завзятем почала сти-скати руки усім.

— А любий капітане, і ви тут? — сказав він звертаючись до Тросенка.

Новий гість, мимо темноти, просунув ся до нього і на превелике здивованє та незадоволенє капітана, як мені здавало ся, поцілував його в уста.

“Отсе Німець, який бажає бути гарним товаришем”, подумав я собі.

ХІІ.

Мій здогад зараз потвердив ся. Капітан Крафт попросив горівки, назвав її “горілкою” і страшне крякнув і закинув голову, випиваючи чарку.

— Що, панове, накрутили ся ми нині по рівнинах Чечні... почав, було, але побачивши дижурного офіцера замовк зараз, полишивши майорови видавати при-кази.

— Що, ви обійшли ланцюх?

— Обійшов.

— А “секрети” вислані?

— Вислані.

— То передайте ротним командирям прикази, щоби держали ся як найбільше обережно.

— Слухаю!

Майор прищурих очі і задумав ся глибоко.

— І скажіть, що люди можуть тепер варити кашу.

— Вони вже варять.

— Гаразд. Можете йти.

— Отже ми числили, що потрібно офіцерови, — говорив майор далі, обертаючись до нас із ласкавою усмішкою. — Числіть!

— Потрібно вам один мундур і пантальони, так?

— Так. Се, возьмім, пятьдесять рублів на два роки, отже на рік двацять пять рублів на одіж, відтак на їду, на кожний день по два абази... так?

— Так; сього навіть за багато.

— Но, але я числю... Ну, на коня з сідлом на повну 30 руб. — ось і все. Виходить усього 25, а 120, а 30 = 175. Все лишаєть ся вам іще на розкіш, на чай на цукор, на тютюн — двацять рублів. Бачите? Правда Миколо Федоровичу?

— Ні, позвольте, Абраме Ілчу! — несьміло сказав адютант, — на чай і на цукор не лишить ся ніщо. Ви числите одні пантальони на два роки, а тут на походах пантальонів і не налатаєш ся. А чоботи? Я, бачите, мало що не кожного місяця підру одну пару. Відтак біле, сорочки, хустинки, скарпитки: таж се все чей треба купити. А як счислиш, нічого не лишить ся. Се їй-же Богу Абраме Ілчу.

— Так, так, скарпитки добре носити, — сказав нараз Крафт, по хвилевій мовчанці, з особливою розкішю вимавляючи слово “скарпитки”, — знаєте, просто, по російськи.

— Кажу вам, — завважав Тросенко, — числи, як хоч, усе виходить, що нашому братови приходить ся класти зуби на полицю, а в сути річи виходить що

всі-ж жиємо, і пемо чай, і куримо тютюн і пемо горівку. Послужиш бра', — говорив дальше звертаючись до прапорщика, — також привчиш ся жити. Знаєте, мабуть, панове, як він обходить ся із денщиками.

І Тросенко, заходячись від сьміху, розповів нам цілу історію прапорщика з його денщиком, хоч ми всі чули її вже з тисячу разів.

— А ти, бра', чого такий гей та рожа став? — говорив дальше, звертаючи бесіду до прапорщика, який краснів, прів і усьміхав ся так, що жаль було дивити ся на нього. — Нічого, нічого, братіку, і я був такий самий, як ти, а тепер, бач зухом став. Пустити-но сюди якого паничика з Росії — бачили ми таких, — то з ним тут поробилось би всяке, і спазми й ревматизми то-що; а я ось сів тут, то мені тут і хата і постіль і все. Бач...

При сїм він випив іще чарку горівки.

— Га? — докинув він і пильно поглянув Крафтови в очи.

— Ось се я й поважаю! Се справжній старий кавказець. Позвольте свою руку.

І Крафт розштовхав нас усіх, продер ся до Тросенка, а вхопивши його за руку потряс нею з особливим чутем.

— Так, ми можемо сказати, що тут зазнали всього, — говорив дальше. — Сорок п'ятого року... ви, значить, капітане, зволили там бути. Тямите ніч з 12-того на 13-тий, як то ми ночували по коліна в болоті, а другої днини пішли на засіки? Я тоді був при головнім команданті і ми взяли 15 засіків за один день. Тямите, капітане?

Тросенко кивнув головою на знак згоди і викопивши долішню губу, зажмурих очи.

— Звольте бачити... — почув Крафт незвичайно

одушевлено, виправляючи руками недоладні жести і обертаючись до майора.

Але майор, що мусів уже не раз чути се оповідане, прибрав нараз такий мутний, тупий вираз очий, дивлячись на свого розмовника, що Крафт відвернув ся від нього і обернув ся до мене і до Болхова, дивлячись на переміну то на нього, то на мене. А на Тросенка не глянув ні один раз за цілий час свого оповідання.

— Ось, звольте бачити, як ми вийшли в ранці, головний командант каже до мене: “Крафт, возмеш сі засіки”. Знаєте, в нашій военній службі нема метикування — рукою в дашок: “Слухаю, ваше сіятельство! — пішов. Як же ми підійшли до першого засіка, я обернув ся і кажу воякам: “Хлопці, не жахати ся, дивити ся на обі баньки! Хто відступить, зарубаю власними руками”. З російським вояком, знаєте, треба просто. Нараз, гульк, гранат... Дивлю ся — вояк, один, другий, третій... Відтак кулі, бац, бац, бац!... Я кличу: “Хлопці в перед за мною!” — Лиш ми підійшли, знаєте, дивимо ся, бачу, як його... знаєте... як воно називаєть ся?... і оповідач замахав руками, шукаючи відповідного слова.

— Провал, — підповів Болхов.

— Ні... А, якже його? Боже мій, ну, як же його?... провал! — сказав він скоро. — Лиш... рушниці на плечі, гура! та-ра-та-та-та! Неприятеля ані душі. Знаєте, всі здивували ся. Тільки... гаразд: ідемо ми дальше — другий засік. О, тепер вже иньша справа. В нас заграла вже кров, знаєте: Лиш підійшли ми, дивимо ся я бачу, — другий засік: іти неможливо. Тут... як його, — ну, як же воно називаєть ся... Ах, як його...

— Знов провал, — відповів я.

— Зовсім ні, — говорив він дальше злісно, — провал, а... гей, ось як воно називаєть ся — і він зробив

рукою якийсь незугарний рух. — А, Господи,, як же його...

Він видимо так мучив ся, що мимохіть хотілось йому підповісти.

— Може ріка? — сказав Болхов.

— Ні, просто провал. Лиш ми сюди, — а тут, чи увірите, такий огонь, пекло...

Підчас сього за шатром хтось запитав за мною. Се був Максимов. А що по вислуханю ріжнородної історії двох засіків, мені лишило ся ще слухати тринадцять, я радий був вчіпити ся сеї нагоди, аби піти до свого відділу. Тросенко вийшов разом зі мною.

— Все бреше, — сказав він до мене, коли ми відійшли кілька кроків від шатра, — він навіть не був на засіках.... І Тросенко розреготав ся так добродушно, що й мені стало сьмішно.

ХІІІ.

Вже стояла темна ніч і лише огні осьвічували слабо табор, коли я, скінчивши прибиранє, підійшов до своїх вояків. Здорова колода, тліючи лежала на вуглях. Довкола неї сиділо тільки трьох: Антонів, що обертав на огни казанчик, в яким варив ся рябко*), Жданов, що гребав патичком задумчиво в попелі і Чикин зі своєю вічно нерозкуреною люлькою. Інші вже полягали відпочивати, — хто під скринями, хто на сїні, хто коло огню. При слабім сьвітлі вугликів я розпізнавав знайомі мені плечі, носи, голови; між остатними був і рекрутик, який присунувшись до самої ватри, здавало ся, вже спав. Антонов зробив для мене місце. Я сїв біля нього і закурив папіроску. Запах пари і диму від сирих дров, розходячи ся в воздуху, гриз очі, а вохка мряка падала з неба.

*) Воляцька страва — мочені сухарі з салом.

Біля нас чути було міровий хропіт, тріск сучків в огни, легкий шепіт і инколи брязк оружя піхотинців. Всюди довкола палахкотіли огнища і осьвічували в невеликім крузі довкола себе чорні тіни вояків. Коло ближших огнів я впізнавав на осьвічених місцях по-статі голих вояків, що над самим полум'ям махали своїми сорочками. Ще багато людей не спало; рухались і говорили на просторі п'ятнадцятьох квадратних сажнів; але мрячна, глуха ніч надавала всьому тому рухови свій особливий таємничий тон, наче кождий відчував сю мрячну тишину і лякав ся нарушити її спокійну гармонію. Коли я забалакав, то відчував, що мій голос звучить довкола ватри, я читав такий самий настрій. Я гадав, що заки прийшов, вони балакали про раненого товариша; але воно було не те: Чикин оповідав про відбиране річий в Тифлісі і про тамошних школярів.

Я завсїди і всюди, а особливо на Кавказі, зазримічував у нашого вояка особливий такт — підчас небезпеки замовкати і обходити сі річи, які могли би впливати некорисно на духа говаришів. Дух російського вояка основуєть ся не так, як хоробрість народів полудня, на ентузіязмі, що скоро спалахне і остигає: його так само тяжко запалити як і заставити падати духом. Йому не потрібні ефекти, бесіди, воєнні оклики, пісні і тарабани: навпаки йому потрібний спокій, порядок і недостача всякої штивности. Ви не зазримітите ніколи в російського, справжнього російського вояка чванливости, упертости, бажання задурити себе, розгорячити підчас небезпеки, навпаки видно у нього скромність, простоту і здібність бачити в небезпеці все, лиш не безпеку, отсе визначні риси його вдачі. Я бачив вояка раненого в ногу, який у першій хвилі жалував лиш того, що його кожушина продіравлена; кавалериста, який вилазив з під убитого під ним коня

і розперізував попругу, щоби здіймити сідло. Хто не тямить випадку при облозі Гергебеля, коли в лабораторії займила ся цівочка набитої бомби, а фаерверкер велів двом воякам узяти бомбу і бігти кинути її в провал та як вояки не кинули її зараз близько коло шатра полковника, що стояло над провалом, але понесли даліше, щоби не збудити панів, які спочивали в шатрі, і бомба розірвала їх обох на кусні? Тямлю ще з виправи в 1852 році, як один із молодших вояків сказав чомусь підчас битви, що вже мабуть не вийти тому відділові звідтіля, і як цілий відділ зі злобою кинув ся на нього за такі немудрі слова, яких вони й не хотіли повторяти. Ось і тепер, коли у кожного в душі повинна була бути гадка про Веленчука, і коли кожної хвилики могла на нас впасти сальва Татарів, що підповзли би до нас, і ми слухали жвавого оповідання Чикина і ніхто не згадував ні про нинішню перестрілку, ні про небезпеку в будучности, ні про раненого, наче се все, Бог зна, як давно стало ся, або й не стало ся ніколи. Мені тільки видало ся, що їх обличчя були трохи хмарнійші як звичайно; вони слухали оповідання Чикина не надто уважно, і навіть Чикин відчував, що його не слухають, а говорив уже так собі.

До ватри підійшов Максимов і сів біля мене. Чикин зробив йому місце, замовк і знов почав смоктати свою люльку.

— Піхотинці посиляли в табор за горівкою, — сказав Максимов по досить довгій мовчанці, — що лиш вернули. — Він сплюнув в огонь. — Підофіцер сказав, що бачили нашого.

— А що, живий ще? — спитав Антонов, обертаючи казанчик.

— Ні, вмер.

Нараз підіймив рекрутик над огнем свою маленьку голову в червоній шапочці, поглядів добру хвилю

на Максимова і на мене, відтак опустив нагло голову в діл і затулив ся в плащ.

— Бач, не дурно то смерть приходила до нього в ранці, як я будив його в парку, — сказав Антонов.

— Пусте! — сказав Жданов, обертаючи тліючу колоду, і всі замовкли.

Посеред загальної тиші залунав за нами вистріл у таборі. Наші довбуші почули його і вдарили до молитви. Коли втих останній голос тарабана, Жданов устав перший і здіймив шапку. Ми всі пішли за його приміром.

Посеред глибокої тиші ночі залунав складний хор сьміливих голосів: —

“Отче нашъ, иже еси на небесѣхъ, да святит ся имя Твое; да прїидетъ царствїе Твое; да будетъ воля Твоя, яко на небеси и на земли; хлѣбъ нашъ насущный даждъ намъ днесь; и остави намъ долги наша, якоже и мы оставляемъ должникомъ нашимъ; и не введи насъ во искушенїе, но избави насъ отъ лукавого”.

— Так то у нас в 45 році один дістав контузію в се місце — сказав Антонов, як ми знов убрали шапки і сіли довкола ватри, — то ми його два дни возили на гарматі, — тямиш Жданов, Шевченка? — тай лишили його там під деревом.

— Підчас сього підійшов до нашої ватри вояк-піхотинець із великими заличками і вусами, з рушницею і торбою.

— Позвольте земляки огнику, люльочку закурити, — сказав він.

— А що-ж, закуріть: огню доволі — завважив Чикин.

— Се певне, земляче, розказуєте про Дарги? — звернув ся піхотинець до Антонова.

— Про 45 рік, про Дарги, — відповів Антонов.

Піхотинець похитав головою, прижмутив очі і присів біля нас на почіпки.

— Так, так, бувало там усяко, — завважив він.

— Та чомуж його покинули? — спитав ся Антонова.

— Від черева сильно мучив ся. Як, бувало, станемо, нічого, а як рушимо, то кричить у небоголоси. Бога ради просив, щоби його лишити, та все жаль було. А як він почав нам уже сильно допікати, трьох наших людей вбив при гарматі, і офіцера вбив, тай ми якось відбили ся від своєї батареї... Біда тай годі, вже й надії не мали вивезти гармату. Болото-ж було.

— А найгірше, що під Індійською горою було болото — завважив якийсь вояк.

— А ось там, то йому щебільш погіршало! Погадали ми собі я і Аношенко, — так називав ся старший фаєрверкер: що-ж, життя йому не буде, а Бога ради просить, — лишіть, — лишіть його, каже тутки. Так і постановили. Там росло таке кріслате дерево. Взяли ми мочених сухариків, поклали їх йому, — у Жнанова були, — присунули його до сього дерева, вбрали його в чисту сорочку, простили ся з ним як належить ся, тай лишили його.

— І важливий був вояк?

— Нічого собі, звичайно, вояк, — завважив Жданов.

— А що з ним стало ся, Бог його знає, — говорив дальше Антонов.

— Багато там нашого брата лишило ся.

— Тоб-то в Даргах? — сказав піхотинець встаючи і розколупуючи люльку тай знов прижмутив ся і похитуючи головою докинув: вжеж було там усякого!

І він відійшов від нас.

— А що, багато ще в нашій батерії вояків, що були в Дарго? — спитав я.

— А що? — ось Жданов, я, Пацан, що тепер на відпустці, та ще з шістьох буде. Більше не буде.

— Щось то наш Пацан загуляв на відпустці? — сказав Чикин, спускаючи ноги і кладучись головою на поліно. — Вже далі рік, як його нема.

— А що, ти ходив на річну відпустку? — спитав я Жданова.

— Ні, не ходив, — відповів він нехотя.

— Звісно, варто піти, — сказав Антонов, — як із багатого роду, або як сам ще дужий до роботи; тоді то йти любо, і дома раді будуть.

— А так чого йти, як від двох братів? — тягнув Жданов далше, — самі коби мали чим занести ся, а не то, щоб іще нашого брата вояка годувати. Кепська по підмога, як уже прослужив 25 років. Тай чи живі ще, хто його знає?

— Або ти не писав? — спитав я.

— Та як не писав! Два листи післав, та все якось відповіді не присилають. Або повмирали, або, значить ся, таки так не посилають, бо в бідоті живуть, — де там вже!

— А давно-ж ти писав?

— Як вернули з Даргів, писав остатнього листа.

— Ти-б “березушки” затагнув, — сказав Жданов до Антонова, який в сю хвилю підпертий ліктями на колінах бурмотів якусь пісню.

Антонов заспівав “березушки”.

— Як є, так є, а се найбільш улюблена пісня в дядька Жданова, — сказав до мене Чикин пошепки, й потягнув мене за плащ, — иноді як заграє її Пилип Антонич, то він аж плаче.

Жданов сидів з початку цілком непорушно, з очима устромленими в палахкотяче вугля, а його обличя,

освічене черволавим сьвітлом, видавало ся незвичайно сумним; відтак вилиці в нього під ухами почали рухати ся що раз то скорше і скорше, а в кінці він устав, розпростер плащ і ліг у тіни поза ватрою. Чи він так вертів ся і кряхтів, укладаючись спати, чи Веленчукова смерть і ся прикра погода так мене настроїли, але мені справді здавало ся, що він плаче.

Спід колоди, що вже звугліла, час до часу палахкотячи освічував постать Антонова з його сивими вусами, червоним лицем і ордерами на, накиненим плащи, то чиї небудь чоботи, голову або плечі. З верху падала така сама прикра імла, в повітрі чути було такий самий запах вохкості і диму, довкола видко було такі самі ясні точки огнищ, що вже пригасали і чути було при загальній тишині голос жалісної пісні Антонова; а коли вже на хвильку замовкла, їй підтакували звуки слабого нічного руху в таборі, то хропіт, то дзенькіт оружя вартових, то тихий шепіт.

— Друга зміна: Макатюк і Жданов! — крикнув Максимов.

Антонов перестав співати. Жданов устав, зітхнув, переступив через колоду і пошкандибав до гармат.

15 червня, 1855 р.

Переклав В. Герасимович.

СТРІЧА В ВІДДІЛІ

З МОСКОВСЬКИМ ЗНАЙОМИМ.

(З кавказьких записок князя Нехлюдова, 1856 р.).

Ми стояли відділом. Робота вже кінчала ся — до-рубували просік і кожного дня чекали приказу одступити до кріпости. Наша дівізія батареїних гармат стояла на склоні крутого хребта гір, що кінчав ся швидкою гірською річкою Мечиком; ми повинні були обстрілювати долину, яка розіслала ся впереді нас. На сій мальовничій рівнині, поза досяжністю наших стрілів, із рідка, а особливо перед вечером, то сям то там показували ся групи неворожих горців, що цікавили ся подивитись на наш табор.

Вечір був ясний, тихий та сьвіжий, як і звичайно бувають грудневі вечери на Кавказі; сонце спускало ся за крутою одною гір наліворуч і кидало рожеві промінні на розсипані по горі намети, на групи вояків та на дві наші гармати, які так важно, немов витягнувши ший, непорушно стояли в двох кроках від нас на земляній батареї. Пікет піхоти, що розліг ся на пагірку з ліва, виразно обмалював ся на прозорому сьвітлі заходу зі своїми козлами рушниць, постатю вартового, групою вояків і димом розкладеного огнища. На право і на ліво півгорою, на чорній притоптаній землі, білили намети, а за наметами чорніли голі пні чинарового ліса, в якому безперестанно стукали соки-

рами, тріщалиognища і з грюком падали підрубувані дерева. Повз наметів та низами біля струмочка проходили з топотом та фурканєм козаки, драгуни та артилерія, що вертали ся з водопою. Починали ся підморозки; всі згуки видавали ся яснійшими і чистим рідким повітрям далеко видко було вперед по рівнині. Купки ворогів, уже не цікавлючи собою вояків, по тиху проїзджали ся сьвітло-жовтими стернями кукурудзяних піль; де-не-де з-за дерев вбачали ся високі стовпи кладовищ та аули, з яких курило ся.

Наш намет стояв недалечко від гармат, на сухому та високому місці, з якого було видно найліпше. Коло намету, якраз біля самої батареї, на прочищеному пляцику зробили ми собі забавку: грали в городки або “чушки”. Прислужливі вояки тут же примостили для нас плетені ослончики та столик. І завдяки всім отим вигодам, артилерійські офіцери, наші товариші, та де-хто і з піхоти любили вечорами збирати ся на нашій батареї, називаючи се місце клубом.

Вечір був хороший; як раз зібрали ся найкращі грачі і ми грали в городки. Я, прапорщик Д. та поручник О. програли під ряд дві партії і, на превелику радість та сьміх глядачів-офіцирів, вояків та деньщиків, що дивили ся на нас із своїх наметів, двічі провезли тих, що виграли, на своїх спинах від одного краю до другого. Особливо комічно виглядав здоровенний, товстий штабс-капітан Ш., що задихаючи ся та добродушно посьміхаючи ся, волочучи по землі ноги, проїхав на маленькому, сухорлявому поручникови О.

Але було вже пізненько; деньщики винесли нам на шістьох три склянки чаю без блюдечок, і ми, закінчивши забавку, підійшли до плетених ослонів. Біля них стояв незнайомий нам невисокий чоловік із кривими ногами, в кожусі та в папасі з довгими обвислими білими космами. Коли ми підійшли до нього близ-

ше, він якось нерішучо де-кілька разів то зняв то знову надів шапку, то збирався до нас підійти, то знов зупинявся. Але рішивши мабуть, що довше вже не можна zostавати ся неприміченим, він зняв шапку і, обходячи нас навколо, підійшов до штабс-капітана Ш.

— О, Гуськантині! Ну що, батечку? — сказав Ш., добродушно підсміюючи ся ще під впливом своєї поїздки.

Гуськантині, як назвав його Ш., зараз же надів шапку і зробив такий рух, ніби він засуває руки до кишень, але з того боку, яким він стояв до мене, кишені в кожусі не було, і маленька червона рука його так і зістала ся. Я рішав про себе, що се за чоловік (чи юнкер чи розжалуваний?) і, не помічаючи того, що мій погляд — погляд незнайомого офіцера — трохи турбує його, все роздивлявся уважно на його одіж та зверхній вигляд.

Йому, здавало ся, було років із трицять. Маленькі, сірі, круглі очі його якось оспало, а разом із тим немов неспокійно визирали з-під брудного, білого курпею папахи, що звисав йому аж на лице. Товстий нерівний ніс серед запалих лиць показував на хоробливу, неприродну худерлявість. Губи, дуже мало прикриті рідкими, м'якими білуватими вусами, були в безперестанному русі, немов усе збирали ся скластись то в той, то в иньший вираз. Але все то було якесь недокінчене; на обличчі його все зіставався найбільше один вираз — переляку та боязливости. Худа, жилага шия його була обв'язана зеленою шерстяною шарфою, якої кінці були заховані в кожух. Кожушок був витертий, короткий, із нашитим песиком на ковнірі та на фальшивих кишенях. Штанці були в кратки, попелястого коліру, а чоботи — з короткими, непочорненими вояцькими халявами.

— Будьте ласкаві, не турбуйте ся, — сказав я йому,

коли він знову, боязливо поглянув на мене, зняв було шапку.

Він поклавився мені вдячно, надів шапку і, витягнувши з кишені брудний ситцевий капшук зі шнурком, почав робити папіроса.

Я сам не так іще давно був юнкером, старим юнкером, що не може вже бути таким добродушно - прислужливим, та ще до того юнкером незаможним; а тому, добре знаючи всю моральну вагу такого становища для немолодої самолюбної людини, я співчував усім людям подібного стану і старався уявити для себе їх характер, ступінь та напрямок інтелектуальних здібностей, щоби з більшою певністю судити про їх моральні терпіння. Отсей юнкер чи розжалуваний зі свого неспокійного погляду та тої умисної безперестанної зміни виразу обличчя, яку я помітив у ньому, здавався мені людиною більш-менш розумною, дуже самолюбною і тому справді бідолашним.

Штабс-капітан Ш. запропонував нам іще заграти одну партію в городки, але з тим, щоби ті, хто програє, окрім воження, заплатили ще за декілька пляшок червоного вина, рум, цукор, цинамон та гвоздики для глінтвайна, який у сю зиму був у великій моді в нашому відділі. Гуськантині, як його знов назвав Ш., теж закликали до партії, але перед самим початком гри він, певно борючись із задоволенням, яке доставили йому сі запросини, та якимсь острахом, відвів на бік штабс-капітана Ш., та став йому щось шепотіти на вухо. Добродушний штабс-капітан ударив його своєю пухкою великою долонею по животі і голосно сказав: "Нічого, батечку, я вам повірю"...

Коли гра закінчила ся, та партія, в якій був незнайомий "нижній чин" виграла — і йому довелося їхати верхи на одному з наших офіцерів, прапорщику

Д. Прапорщик почервонів, відійшов до ослончиків і предложив нижньому чину папірос за викуп.

Поки замовляли глінтвайн і в деньщицькому наметі була чутна клопітлива біганина Микити, який посилав вістового за цинамоном та гвоздиками, а спина його натягала то там, то сям брудні поли намету, ми всі сім чоловіка, по черзі попиваючи чай із трьох склянок та поглядаючи вперед на рівнину, що почала вже одягати ся в присмеркову сутінь, розмовляли та сьміяли ся з ріжних випадків нашої гри. Незнайомий не брав участі в розмові, рішучо одмовляв ся від чаю, коли я декілька разів йому предкладав і все, сидючи на землі по татарському, одну за одною робив із дрібного тютюну папіроски та викурював їх, було видно, не стільки для потреби, як для того, щоби дати собі вигляд чимось занятої людини. Коли зайшла річ про те, що на завтра чекають відступлення, а може й “діла”, він підняв ся на коліна і, звертаючи ся лише до самого штабс-капітана Ш., сказав, що він живе тепер у ад’ютанта і сам писав приказ по завітрішнє виступленє. Коли він говорив, ми всі чомусь мовчали і, не дивлячись на те, що йому було видимо ніяково, примусили його ще раз повторити сю дуже цікаву для нас звістку. Він повторив, іще раз додавши, що він був і сидів у ад’ютанта, з яким він живе в купі, саме як принесли приказ.

— А глядіть! Коли ви не брешете, батеньку, то мині треба до своєї роти йти, приказати де-що на завтра, — сказав штабс-капітан Ш.

— Ні... Чому-ж би?... Хіба-ж можна? Се правда, — заговорив нижній чин, але нараз замовк і, видимо порішивши образити ся, неприродно стулив брови та, шепочучи щось собі під носом, знов почав робити папіроску. Але висипаного дрібненького тютю-

ну вже було замало в його ситцевому капшучку і він попросив Ш. дати йому папіроску.

Ми досить довго вели між собою ту одноманітну воєнну розмову, яку знає кождий, хто тільки бував у походах, звичайними однаковісінськими фразами скаржучи ся на скуку та на довгий похід; на один і той же спосіб розмовляли про начальство; все також, як і багато разів раніше, хвалили одного товариша, жаліли иньшого, дивували ся як багато виграв той та як багато програв иньший і т. д. і т. д.

— От, батечку, ад'ютант наш прорвав ся, так уже раз що прорвав ся! — сказав штабс-капітан Ш. — В штабі завсіди вигравав: із ким не сяде було — загрибає; а тепер уже другий місяць програє. Не дописав йому сей похід. Я думаю, “монетів” 2,000 спустив та річей “монетів” на 500, ковдру що в Мухина виграв, пістолети Микитинські, годинник золотий від Сади, що йому Воронцов подарував — усе ухнуло.

— Так йому й треба, — сказав поручник О., а то він занадто вже всіх обдував: із ним не можна й грати було.

— Всіх обдував, а тепер і сам у трубу вилетів, — і штабс-капітан Ш. добродушно розреготав ся. От Гуськов у нього живе — так він і його трохи не програв, правда. Адже-ж так, батечку? — Звернув ся він до Гуськова.

Гуськов засьміяв ся. В нього був жалісний, хоробливий сьміх, який зовсім зміняв вираз його обличчя — і тоді мені здавало ся, що я раніше знав і бачив сю людину, тай прізвище його — Гуськов — щось було мені знайоме. Але яким чином і коли я його знав і бачив — я ніяк не міг собі пригадати.

— Так, — сказав Гуськов, безперестанно підіймаючи руки до вусів та, не доторкнувши ся, опускаючи їх знову. — Павлови Дмитровичу дуже в сїм відді-

лі не пощастило, така *veine de malheur*, — додав він із старанною, але чисто французькою вимовою — і знов мені здавалося, що я вже бачив і дуже часто бачив його десь. — Я добре знаю Павла Дмитровича, він усе мені довіряє, — казав він далі. — Ми з ним іще старі знайомі, себ-то... він мене любить, — додав він видимо злякавшися занадто сьмілої фрази, що він старий знайомий ад'ютанта. — Павло Дмитрович дуже добре грає, але тепер — дивно що таке з ним сталося — він цілком мов зтераний, *la chance a tourné*, — додав він, звертаючи до мене.

Ми зразу з якоюсь... поверховою увагою слухали Гуськова, але як тільки він сказав іще отсю французьку фразу, ми всі мимо волі відвернулися від нього.

— Я грав із ним може тисячу разів, але-ж ви згодніся, що се дивно, — сказав поручник О. з натиском на сьому слові. — Дуже дивно: — я ні одного разу не виграв у нього ні абаза. Чому-ж у інших виграю?

— Павло Дмитрович дуже добре грає, я його давно знаю, — сказав я. І справді я знав ад'ютанта вже декілька років, не раз бачив його в великій, як на офіцерські доходи, грі і залюбки дивився на його красиве, трохи похмуре, але завсіди непорушно спокійне обличчя, любувався з його поважної української вимови, його гарних річей та коней, а надто з його вмілости завсіди здержливо, релефно та приємно вести гру. Нераз, каюся в тім, дивлючись на його повні білі руки з брилянтовим перстеном на другому пальці, які били мені одну карту за другою, я був лихий і на сей перстень, і на білі руки, і на всю особу ад'ютанта, і мені навіть приходили що до нього погані думки, але, обсуджуючи все потім із холодною кров'ю, я переконувався, що він просто грає розумніше від усіх своїх партнерів. Коли-ж я слухав його загальні розмови про гру,

про те, що не треба “одгигати ся”, піднявшись із малого коша, як слід “бастувати” в відомих випадках, дотримувати першого правила — завсіди грати на готівку і т. д. і т. д. — тим більше було мині ясно, що він завсіди виграє лише тому, що розумніший та холоднокровніший від нас усіх. А тепер же вийшло, що сей здержливий, характерний грач програв ся “в пух” у сім відділі та не тільки грошима, але й річами, що творить уже остатній ступінь програвки для офіцера.

— Йому чорт зна як ведеть ся зо мною, — сказав далі поручник О. — Я вже дав собі слово ніколи з ним не грати.

— Тай чудний ви який, батечку! — сказав Ш., кивнувши до мене головою та звертаючи ся до О. — Аде-же-ж програли йому монетів 300? Програли?

— Більше, — сердито відповів поручник.

— А тепер уже взяли ся за розум та пізно, батечку. Давно вже всі знають, що він — наш полковий шулер — сказав Ш. ледви здержуючи сьміх, дуже задоволений своїм жартом. — О, і Гуськов тут: він йому й карти підробляє. Від того і в них приятельство, батечку мій. — І штабс-капітан Ш. так добродушно, колихаючи ся всім тілом, розреготав ся, що розхлюпав склянку глінтвайну, яку держав у руці в сю хвилину. На жовтому схудлому обличі Гуськова виступила ніби краска; він де-кілька разів відкривав рот, підіймав руки до вусів і знову попускав їх на те місце, де повинні були знаходити ся кишені і, врештї, не своїм голосом сказав до Ш.: —

— Се не жарт, Миколо Івановичу... Ви говорите такі речі і при людях, які мене цілком не знають, бачуть у кожусі, тому, що...

Голос у нього обірвав ся, і знов маленькі червоні руки з брудними нігтями почали рухати ся від кожуха до облича, то поправляючи вуса, волосе, ніс, то проти-

раючи око або погладжуючи без усякої потреби щоку.

— Та що там говорити! Се вже всім відомо, батечку, — казав далі Ш., щиро задоволений своєю вигадкою та цілком не примічаючи хвилювання Гуськова. А Гуськов іще прошепотів щось і, обперши ся ліктем правої руки на коліно лівої ноги, в такій надзвичайній позі, дивлячись на Ш., почав робити такий вигляд, ніби він із призи́рством усміхаєть ся.

“Ні, — рішучо подумав я, дивлячись на сю усмішку, — я не тільки бачив його, а й говорив із ним десь”.

— Ми з вами десь зустрічали ся, — звернув ся я до нього, коли під впливом загального мовчання почав затихати і сьміх Ш. Мінливе обличчє Гуськова нараз з'ясніло, і його очі вперше з щиро веселим виразом поглянули на мене.

— Як же, як же! Я вас зараз пізнав! — заговорив він у французькій мові. — В 48 році я вас досить, часто мав честь бачити в Москві, у моєї сестри Івашиної.

Я попросив вибаченя, що не пізнав його відразу в сій новій одежі. Він устав, підійшов до мене і своєю вохкою рукою нерішучо слабонько стиснув мою і сів біля мене. Замість того, щоби дивитись на мене, коли ніби так радий був мене бачити, він із виразом якоїсь неприємної чванливости оглянув ся на офіцерів. Чи від того, що я пізнав у нього людину, яку де-кілька років тому назад бачив у сальоні з'одягнену у фрак, чи від того, що при тих споминах він нараз підняв ся сам у своїому погляді на себе — мені здавало ся, що його обличчє і навіть рухи цілком перемінили ся: в них був тепер бистрий розум, дитиняче самозадоволенє від сьвідомости того розуму і ще якась призи́рлива недбайливість. І я признаю ся, що не дивлючись на тої прикрий стан, в якому був він тепер, я почував уже до

старого свого знайомого не співчутє, а якусь... ніби навіть неприязнь.

Я відразу пригадав тепер собі першу нашу зустріч. Проживаючи в 48 році в Москві, я часто заходив до Івашина, з яким ми росли в купі і були в загалі старими приятелями. Його жінка була гарною господинею, привітливою жінчиною, але вона мені ніколи не подобала ся. В ту зиму, коли я знав її, вона часто з погано схованою гордістю говорила про його брата, що недавно скінчив курс і був ніби-то один із найбільше освічених та люблених людей кращих петербурських верств. Знаючи з оповідання батька Гуськова, що був дуже багатим чоловіком і мав значну посаду, та знаючи напрям його сестри, я зустрів ся з молодим Гуськовим маючи вже до нього якесь упередженє. Раз у вечері, приїхавши до Івашина, я застав у нього невисокого на зріст, приємного на зверхній вигляд молодого чоловіка в чорному фракці, в білому жилеті та краватці. Господар забув мене з ним познайомити. Молодий чоловік, що, як видно було, збирав ся їхати на бал, з брилем у руці стояв перед Івашиним і горячо, але ввічливо сперечав ся з ним про одного спільного нашого знайомого, що звернув на себе увагу під час угорської війни. Він казав, що сей знайомий і не герой і не роджений для війни, як про нього говорили, а просто розумна та освічена людина. Пригадую, що й я взяв, участь у спірці проти Гуськова й дійшов до иньшої крайности, доказуючи навіть, що розум та освіта йдуть в оборотному відношеню що до хоробрости; і памятаю, як Гуськов приємно та розумно доказував мені, що відвага — се тільки наслідок розуму та певного ступіня розвитку, з чим я, числячи себе за розумну та освічену людину, не міг не згодити ся в душі. Памятаю, що в кінці нашої розмови Івашина познайомила мене зі своїм братом, він, із якоюсь протекцією усь-

міхаючи ся, подав мені свою маленьку руку, на яку не встиг іще зовсім натягти глянсовану рукавичку, і також слабо і нерішучо, як і тепер, стиснув мою руку.

Хоч я і був упереджений що до нього, але не міг тоді не згодити ся з його сестрою, що Гуськов був справді розумним та приємним молодим чоловіком, який повинен був мати успіх “у світі”. Він був дуже охайний, чепурно одягнений, сьвіжий, мав певно-скромне поведжене та надзвичайно молодавий вигляд, майже дитячий, за який ви мимохіть вибачали йому вираз тої самопевности та бажання принизити ступінь своєї висшости над вами, які завсїди носило на собі його розумне обличчє, а найбільше усьміх. Казали, що він у ту зиму мав великий успіх у московських пань. Бачивши його в сестри, я тільки по виразу щастя та задоволення, які завсїди сяли з його молодой істоти, та хіба ще з його иноді не зовсім скромних оповідань, міг вивести до якої міри було то справедливе. Зустріли ся ми з ним іще разів із шість, говорили досить багато або, краще сказати, говорив багато він, а я слухав. Говорив він більше на французькій мові і дуже добре, складно та штучно і умів мягко та чемно перебивати иньших у розмові. В загалі він обертав ся з усіма і зі мною також із сьвідомістю якоїсь висшости, а я, як то завсїди зі мною буває в відносинах до людей, які твердо вірять, що зі мною слід так обертати ся з висока, та яких я ще до того мало знаю — почував, що він цілком правий.

Тепер, коли він підсїв до мене і сам подав мені руку, я відразу пізнав у ньому давній вираз власної висшости, і мені здавало ся, що він не цілком чесно користується своїм становищем нижнього чина перед офіцером, так недбало розпитуючи мене про те, що я порабляв та як попав сюди. Не звертаючи уваги на те, що я кожного разу відповідав йому по російськи, він

усе говорив до мене на французькій мові, але вже не так свobodно, як я пам'ятаю раніше. Про себе він коротенько сказав, що після того нещасного дурного випадку (що то був за випадок — я не знаю і він мені не сказав), — він три місяці сидів під арештом, потім його післано на Кавказ у N. полк і тепер уже три роки служити рядовим у сьому полку.

— Ви не повірите, сказав він мені на французькій таки мові, — скільки я переніс у сих полках від офіцерів! Щастє моє, що я знав раніше ад'ютанта, про якого ми отсе зараз говорили. Він гарний чоловік; я живу в нього і для мене все таки се полекша. *Oui, mon cher, les jours se suivent, mais ne se ressemblent pas*, — додав він і нараз запнув ся, почервонів та встав із місця, помітивши, що до нас підходив той ад'ютант, про якого йшла бесіда.

Яка для мене радість зустрінути таку людину, як ви, — сказав мені півшептом Гуськов, відходячи. — Мені хотіло ся-б де-чого багато, багато переговорити з вами.

Я сказав, що буду йому дуже радий, хоч у дійсності, признаю ся, почував до нього тепер якесь мало симпатичне, важке співчуте.

Я почував, що око в око мені ніяково буде з ним, але мені хотіло ся довідатись від нього де-чого багато, а особливо чому се він виглядає таким бідним, як то показуєть ся і в його одежі і в поведженю, коли його батько такий богач.

Ад'ютант поздоровкав ся з усіма нами, виключаючи Гуськова, і підсів до мене на те місце, де що-йно сидів розжалований. Завсїди спокійний та поважний, характерний грач та грошовитий чоловік, Павло Дмитрович був тепер зовсім якимось иньшим, ніж знав я його в найкращу добу його гри; він усе немов квапив ся кудись, безперестанно оглядав усіх — і не пройшло

пяти хвилин, як він, який завсїди відмовляв ся від гри, предложив поручнику О. закласти банчик. Поручник О. відмовив ся служебною роботою, а власне кажучи тому, що, знаючи як мало зістало ся в Павла Дмитровича річей та грошей, він числив нерозсудливим ризикувати своїми 300 рублями проти сотки або навіть і менше, яку міг виграти.

— А що, Павле Дмитровичу, — сказав поручник, видимо бажаючи увільнити себе від повторного прохання, — чи правда тому, що завтра виступаємо?

— Не знаю, — сказав Павло Дмитрович, — велено тільки приготувити ся. А таки давайте пограємо... Я-б уже поставив вам свого кабардинця.

— Нї вже... сьогодні...

— Сїрого — нехай уже пропадає... А як хочете. то грошима, га?

— Та я що... я-б раднїйший, ви не думайте, — заговорив поручник О., сам собі відповідаючи на свій власний сумнів. А то завтра може напад або похід — виспатись треба.

Ад'ютант устав і, заложивши руки в кишені, почав ходити площинкою. Обличчє його перейняло ся звичайним виразом холодности та якихось гордощів, ти-х виразом, який я так любив у ньому.

— Чи не хочете скляночку глінтвайну? — сказав я йому.

— Можна, — і він звернув ся до мене. Але Гуськов похопливо взяв склянку в мене з рук і понїс її ад'ютантові, стараючи ся при тому не дивитись на нього. Але, не звернувши уваги на ужевку, що натягала намет, Гуськов спіткнув ся на неї і, випустивши з рук склянку, упав на руки.

— Ото ще! — сказав ад'ютант, що протягнув уже було руку до склянки.

Всі розреготали ся, не виключаючи й самого Гуськова; він тер рукою своє худе коліно, хоч ніяким чином не міг ударити ся ним падаючи.

— Як медвідь пустинникови прислужив ся, — казав далі ад'ютант. — Оттак він мені кожний день прислугуєть ся. Всі ключки біля наметів пообривав — все спотикачів ловить.

Гуськов, не слухаючи його, просив вибачення перед нами та все поглядав на мене з ледви помітною сумною усмішкою, якою він неначе говорив, що тільки я один тут розумію його. Він був вартим жалю, але ад'ютант, його покровитель, здавав ся чомусь лютим на свого співмешканця і все не давав йому спокою.

— Що й казати — спритний хлопча, куди його не поверни.

— Та хто-ж не спотикаєть ся на сі ужевки, Павле Дмитровичу? — казав Гуськов. — Ви й самі третього дня спіткнули ся.

— Я, батечку, не нижній чин, із мене спритности не питати муть.

— Він може ноги й волокти, — підхопив штабс-капітан Ш., — а нижній чин повинен підстрибувати.

— Дивні жарти... — сказав Гуськов майже півшептом і попустив очі. Але ад'ютант певно не був рівнодушним що до свого співмешканця — він жадібно вслухував ся в кожде його слово.

— А доведеть ся знову в секрет післати, — сказав він, обертаючи ся до Ш. та підморгуючи на розжалованого.

— Що-ж — знов сльози будуть, — сказав Ш., сьміючи ся.

Гуськом не дивив ся вже на мене, а робив вигляд ніби достає тютюн із капшучка, хоч там давно вже нічого не було.

— Ану, збирайтесь лишень до секрету, батечку, —

крізь сьміх говорив Ш. — Сьогодні донесли розвідувачі що на табор у ночі напад буде, тому треба добрих хлопців у секрет післати.

Гуськов не дивив ся вже на мене, а робив вигляд що сказати, і де-кілька разів підіймав до Ш., очи повні мольби.

— Що-ж.. Адже-ж ходив — і ще піду, як пішлють, — пробелькотів він.

— Тай пішлють.

— Ну, й піду... Що-ж такого?

— Еге, як на Аргуні: втікли з секрета та ще й рушницю покинули, — сказав ад'ютант і, відвернувши ся від нього, почав нам говорити про прикази на завтрашній день.

Справді, в ночі чекали ворожого стріляння на табор, а на завтра може й напад. Поговоривши ще трохи на всякі загальні теми, адютант, неначе згадавши ще, знову предложив поручнику О. “прометати маленьку”. Той цілком несподівано згодив ся і вони в купі з Ш. та прапорщиком пішли до намету ад'ютанта, бо в нього був складаний зелений стіл і карти. Капітан, що командував нашою дивізією, пішов спати до свого намету, останні теж розійшли ся хто куди — зістали ся тільки я та Гуськов.

Я не помиляв ся: мені справді було з ним ніяково сам на сам. Мимоволі я встав і почав ходити в зад та в перед по батареї. Гуськов мовчки пішов обіч зі мною, похопливо та неспокійно повертаючи ся, щоб не остатись тай не попередити мене.

— Я не перешкоджую вам? — сказав він тихим, сумним голосом. Скільки я міг роздивити ся в темряві його обличчя, воно мені здавало ся глибоко-задуманим та журливим.

— Анї трохи, відповів я. Але тому, що він не по-

чинав говорити — не знав і я що сказати йому, і ми досить довго ходили мовчки.

Ніч уже цілком заступила місце присмерку; над чорним профілем гір яскраво засьвітила ся вечірня зірка, над головами на сьвітло-сильному морозному небі миготіли дрібні зіроньки; з усіх сторін червоніли в темряві ночіognища димливих кострів, поблизу сіріли намети і суворо чорнів насип нашої батареї. Від найблизшого ognища, біля якого гріючи ся тихо розмовляли наші деньщики, зрідка поблискували на батареї мідь наших важких гармат та показувала ся постать вартового в накинутій на плечі шинелі, який розмірно рухав ся здовж насипу.

— Ви не можете уявити собі, яка радість для мене говорити з такою людиною, як ви, — сказав мені Гуськов, хоч він іще ні про що не говорив зі мною. — Се може зрозуміти тільки той, хто побував у мойому становищі.

Я не знав, що йому відповідати — і ми знову мовчали, не дивлючись на те, що йому видимо хотіло ся виговорити ся переді мною, а мені вислухати його.

— За що ви були... за що ви понесли таку кару? — спитав я його нарешті, не придумавши нічого кращого аби почати розмову.

Хиба ви не чули про той нещасний випадок із Метеніном?

— Так, поєдинок, здаєть ся... чув щось, — відповідав я. — Я-ж давно вже на Кавказі...

— Ні, не поєдинок, але ся дурна та страшна історія. Я вам усе розкажу, коли ви не знаєте. Се трапило ся того самого року, як ми з вами зустрічали ся в сестри. Я жив тоді в Петербурзі. А треба вам сказати, я мав тоді те, що називаєть ся *une position dans le monde*, і досить добру, з певними надіями. *Mon pere me donnait 10.000 par an*. В 49 році обіцяли мені дати

посаду при посольстві в Турині: дядько мій із мате-риноного боку міг і завсіди був готовий зробити для мене дуже багато. Тепер те все пройшло, j'etais recu dans la meilleure societe de Petersbourg, je pouvais pretendre на кращу партію. Вчив ся я, як і всі ми вчили ся в школі, так що великої осявіти в мене не було. Правда, я багато читав потім, mais j'avais surtout, знаєте се jargon du monde, але в усякім разі, як там не як, а тільки мали мене за одного з перших молодих людей. Що мене ще більше підняло в очах сьвіта — c'est cette liaison avec m-me D., про яку так багато говорили в Петербурзі. Але я був неможливо молодим у ті часи і не вмів добре скористати з усіх тих вигод. Простісінько сказати, я був молодий та дурний. Чого мені ще треба було? В ті часи в Петербурзі той Метенін мав репутацію...

І Гуськов усе в тому-ж роді розказував міні далі свою "історію", яку, задля її нецікавости, я тут пропущу.

— Два місяці сидів я під арештом, — казав він далі, — один-однісінький, і чого тільки я не передумував за той час... Але вірите, коли все те скінчило ся, немов цілком уже був пірваний усякий звязок із минулим — мені стало лекше. Mon pere, vous en avez entendu parler мабуть, він має залізний характер та тверді переконання, il m'a desherite — і пірвав усякі зносини зі мною. По його переконанню так і треба було зробити — та я й не обвинувачую його: il a ete consequent. Але-ж за те і я не зробив ані кроку для того, щоб він змінив свій намір. Сестра була за кордоном. Тільки одна m-me D., писала до мене, коли було вже дозволено, та предклядала поміч; але ви розумієте, що я одмовив ся — і в мене не було тих дрібничок, які, знаєте, роблять полегкість у такому стані: ні книжок, ні біля, ні їжі кращої — нічого. Я багато передумав за той час, на все

став дивити ся другими очима: на примір, сей шум та розмови про мене в сьвітї петербурськїм не цікавили мене ані скільки — все те менї здавало ся сьмішним. Я бачив, що був сам винним, необережним, молодим, що попсував свою карєру — і думав тільки про те, як усе знов поправити. І я почував у собі на те і сили і енергію.

— З-під арешту, як я вам говорив, мене післали сюди на Кавказ у N., полк. Я думав, — казав він далі, захоплюючи ся все більше та більше, — що тут, на Кавказі, *la vie de camp*, люде прості та чесні, і з ними я буду в добрій злагоді, війна, небезпечности — все те підійде до мого настрою як найкраще, і я почну цілком нове житє. *On me verra au feu*, мене полюблять, поважати муть не за одне тільки імя... А потім хрест, унтер-офіцер, здіймуть кару — і знов я верну ся, *et vous savez avec ce prestige du malheur...* Але... *quel desenchantement!*... Ви не можете собі уявити як я помилив ся... Ви знаєте що таке офіцери нашого полку?

Він мовчав досить довго, чекаючи, як менї здавало ся, що я йому скажу — знаю яка то мерзота — але я нічого не відповідав йому. Менї було противно, що він, тому мабуть, що вмів по французьки, думав, що й я повинен обурити ся проти тутешніх офіцерів; але я навпаки, пробувши довго на Кавказі мав нагоду добре пізнати офіцерів і поважав їх у тисячу разів більше, ніж ту верству з якої вийшов добродій Гуськов. Я хотів йому те сказати, але його становище вязало мене.

В N., полку офіцери в тисячу разів гірше тутешніх, — казав він далі. — *J'espere, que c'est beaucoup dire* — та ви не можете навіть собі уявити що то таке! Я вже не кажу про юнкерів та простих рядових — се один страх. Мене прийняли попереду досить добре, се правда, але потім, коли побачили, що я не можу відносити ся до них без призирства — знаєте, в сих непо-

мірних дрібничках побачили, що я людина цілком иньша, стою далеко вище їх — вони озлобилися на мене і почали мстити ся всякими дрібними приниженнями. *Se que j'ai eu a souffrir, vous ne vous faites pas une idee.* Потім сї відношення до юнкерів, а найголовнїйше, *avec les petits moyens, que j'avais, je manquais de tout*, у мене було лише те, що сестра мені прислала. От вам найліпший доказ того, скільки я вимучився — я, з моєю вдачею, *avec ma fierte, j'ai ecrie a mon pere*, молив його прислати мені хоч що-небудь... Я розумію, що, проживши пять років таким житєм, можна зробити ся не кращим від нашого розжалованого Дромова, що пє з жовнірами і до всіх офіцерів пише записочки, просячи “позичити” три карбованці, та підписує *tout a vous* Дромов. Треба мати такий характер, який мав я, щоб не пропасти до кінця в такому страшному становищі.

Він довго мовчки ходив біля мене...

— *Avez vous un rapiros?* — сказав він мені. Так... але на чому-ж я зупинився?... Ага... Я не міг того витримати, не фізично, бо хоч і погано, холодно й голодно було, я жив як простий жовнір, але все-ж таки і офіцери мали якесь поважанє до мене — якийсь *prestige* зіставав ся на мені і для них. Вони не посиляли мене на варту, на учене — я того й не витримав би — але морально було мені дуже зле. А що найгірше — не бачив виходу з того становища. Я писав до вуйка, молив його перевести мене в тутешній полк, який бодай в ділах буває; я думав, що тут Павло Дмитрович, *qui est le fils del'intendant de mon pere*, все-ж таки міг би принести мені деяку користь. Вуйко зробив те для мене — перевели.

— Після того полку сей здавав ся мені зібранєм камергерів. До того і Павло Дмитрович тут, він знав хто я такий — і мене привитали добре. Просив дядь-

ко... Гуськов... vous savez? Але я примітив, що сі люде без осьвіти, без розвитку не можуть поважати чоловіка і показувати йому се поважане, коли на ньому не має заможности, високого походження. Я примічав, як троха-по-троха, коли побачили, що я бідний, їх відношене до мене почало ставати все менше й менше ввічливим і врешті зробило ся майже призириливим. Се страшно, але се істинна правда.

— Тут я був у ділах, бив ся, on m'a vu au feu, — казав він далі, — але коли-ж усе тее скінчить ся?... Я думаю ніколи... А сили мої та енергія вже починають доходити до кінця. Потім я уявляв собі la guerre, la vie de camp, але все те не так, як я бачу: в кожусі, немиті, в салдатських чоботах ідете ви в секрет і цілу ніч лежите в яру з яким-небудь Антоновим, що за піяцтво віддали його на службу, і кожду хвилину вас можуть застрілити з-за корча — вас або Антонова, все одно... Тут уже не відвага, тут... C'est affreux, ça tue.

— Що-ж, вам можуть тепер за похід дати унтер-офіцера, а на будучий рік прапорщика, — сказав я.

— Так, можуть. Мені обіцяли — але-ж іще два роки, тай то навряд. А що таке сі два роки, коби хто міг знати. Ви уявіть собі тільки се жите з отсим Павлом Дмитровичом: карти, брудні жарти, піяцтво... Ви хочете сказати, що в вас накіпіло на душі — вас не розуміють або сьміють ся ще над вами. З вами балакають не для того, щоб сказати вам якусь думку, а так, щоб, щоби можна, ще зробити з вас паяца. Та все так підло, грубо, гидко... І завсїди ви почуваете, що ви нижній чин, се вам завсїди пригадають. От тому ви й не зрозумієте, яка радість мені говорити а coeur ouvert з такою людиною, як ви.

Я все нїяк не міг зрозуміти, що-ж то я був за чоловік, і тому не знав що відповісти.

— Будете закусувати? — обізвав ся до мене в сю

хвилину Микита; він непомітно підійшов до мене в темряві і, як я помітив, був незадоволений з присутності гостя. — Тільки вареники та битого мяса трошки зістало ся.

— А капітан уже закусував?

— Вони вже сплять давно, — похмуро відповів Микита. На мій приказ принести нам сюди закуску та горівки, він незадоволено пробурмотів щось і пошвандав до свого намету. Побурчавши ще там, він усе-ж таки приніс нам скринку, на ній поставив свічку, поперед обгорнувши її папером від вітру, миску, муштарду в скляночці, бляшану чарку з ручкою і фляшку з полинівкою. Приладнавши все те, Микита постояв іще де-кілька хвилин біля нас, подивив ся як я та Гуськов випили горілки — і се йому видимо було неприємно.

При матовому освітленю свічкою крізь папір серед темряви оточення було видко тільки тюленеву шкуру скринки, вечерю на ній, обличчя, кожушину Гуськова та його маленькі червоні руки, якими він викладав вареники з миски. Навколо все було чорне і тільки приглянувши ся добре можна було роздивити ся чорну батарею, таку-ж чорну постать вартового, якого видко було через бруствер, по боках огні кострів, а в горі червонуваті зірки.

Гуськов сумно та соромливо ледви помітно усьміхав ся, неначе йому було ніяково дивити ся мені в очі після такої своєї отвертості. Він випив іще чарку горівки і їв жадливо, вишкробуючи миску.

— Так... Усе-ж таки вам полекша — ваша знайомість із ад'ютантом, — сказав я, аби не мовчати. — Я чув, що він хороший чоловік.

— Так, — відповів розжалований, — людина він добра, але він не може бути иньшим, не може бути чоловіком — з його освітою не можна й вимагати.

Гуськов неначе почервонів нараз.

— Ви помітили брутальні його жарти сьогодні про секрет? — і Гуськов, не дивлячись на те, що я де-кілька разів старався повернути розмову на щось інше, почав виправдувати ся переді мною та доказувати, що він не тікав із секрету, що він не боягуз, як то старалися довести ад'ютант та Ш.

— Як і казав я вам, — говорив він далі, обтираючи руки об кожух, — такі люди не можуть бути делікатними з чоловіком-жовніром, у якого ще мало й грошей — се понад їх сили. І от у останні часи, коли я вже п'ять місяців чомусь не одержую нічого від сестри, я помітив, о скільки вони перемінили ся що до мене. Сей кожух, який купив я у вояка і який не гріє, бо весь уже витер ся (тут він показав мені голу полу), не говорить до нього про співчуте або повагу до нещастя — а лише призирство, якого він не вміє навіть скрити. Яка-б не осіла мене скрута, як тепер, що й їсти мені нічого, окрім вояцької каші, і вдягтись нема в що, — казав він далі, потупивши ся та наливаючи собі ще чарку горівки, — він не догадаєть ся сам предложити мені грошей у позичку, знаючи при тім напевно, що я віддам йому, а чекає, щоб я в мойому становищі сам звернув ся до нього. А ви розумієте, як то воно мені та ще з ним! Вам, на примір, я просто сказав би: — “*Vous etes, au dessus de cela, mon cher, je n'ai pas le sou.*” І знаєте, — сказав він нараз, із якимось одчаєм поглянувши мені в очи, — вам я просто говорю, я тепер у тяжкому становищі: *pouvez vous me preter 10 rubles argent?* Сестра мабуть трашле мені найолизистою почтою і мені рече...

— Дуже буду радий, сказав, хоч як раз навпаки — мені було досадно, а надто тому, що я вчора програв ся в карти і в мене в самого зістало ся тільки 5 з чимось рублів у Микити. — Зараз, сказав я, підіймаючи ся — я піду та возьму в наметі.

— Та ні, нехай потім; ne vous derangez pas.

Я все-ж таки, не слухаючи його, проліз до застібнутого намету, де стояло моє ліжко та де спав капітан

— Олексію Івановичу! Дайте мені, будьте ласкаві, десять рублів до раціонів, — сказав я капітанови, розбудивши його.

— Що, знову продули ся? Але вчора казали, що не гратимете більше, — з просоня говорив капітан.

— Ні, я не граю; лиш так треба. Дайте, будьте ласкаві.

— Манатюк! — закричав капітан до свого деньщика, — достань шкатулу з грошима та подай сюди.

— Тихше, тихше, — загомонів я, прислухаючи ся до розмірних кроків Гуськова, що ходив за наметом.

— Що?... Чому тихше?

— Се той розжалований просив у мене в позичку. Він тут.

— От як би знав, то й не дав би, — сказав капітан. — Я чув про нього: перший капостник хлопчисько.

Але все-ж таки він дав мені гроші, звелів знову сховати шкатулу, добре затулити намет і знов повторивши: "От як би знав навіщо, то й не дав би", загорнув ся з головою під ковдру.

— Тепер за вами 32, памятайте! — прокричав він мені навздогін.

Коли я вийшов із намету, Гуськов ходив біля ослончиків, і маленька фігурка його, з кривими ногами, в здеформованій папасі з довгими білими космами, то показувала ся, коли він приходив повз свічку, то знов крила ся в темряві.

Він зробив такий вид, неначе-б то не помічає мене. Я передав йому гроші. Він сказав мерсі і, зімнявши асигнацію, положив її в кишеню.

— От тепер у Павла Дмитровича, я думаю, гра саме розпочалась, — зараз же почав він.

— А так, так...

— Він дуже дивно грає: завсіди аребур та не “відгибається”. Коли ведеться, то воно добре, але-ж за те як уже не піде, багато можна програти. Він і доказав се. В сей похід, коли рахувати з річами, він більше ніж півтора тисячі програв. А як здержливо грав попереду! Навіть сього вашого офіцера немов сумніви брали що до його порядности.

— Та се він так... Микито чи не має в нас там ще чихирю*)? — сказав я, почувавши полегкість від того, що Гуськов розговорився.

Микита побурчав іще, але приніс нам чихирю та знов із злістю подивився, як Гуськов випив свою склянку.

В поведженні Гуськова знов стала помічати ся попередня бойкість. Мені хотіло ся, щоб він скоріше забирався собі, але здавало ся, що він того не робить тільки тому, що ніяково піти зараз же, не встигши сховати гроші до кишені. Я мовчав.

— Як се ви, маючи гроші, без усякої потреби, відважили ся *de gaiete de coeur* піти на службу до Кавказу? От чого я не годен ніяк зрозуміти — сказав він мені.

Я постарався виправдати ся перед ним у такому дивному своєму поведженні.

— Уявляю собі, як важко певно і вам у товаристві сих офіцерів, людей без поняття про освіту. Адже ви не можете розуміти один одного. Окрім карт, вина та розмов про надгороди та походи, ви десять років проживете, а нічого не побачите, не почуєте.

Мені неприємним було його бажанє, щоби я конечно ділив його погляд, і я цілком щиро запевняв його, що дуже люблю і карти, і вино, і розмови про по-

*) Місцева кавказьке вино.

ходи, і що кращих від тих товаришів, яких я маю, я й не бажав би мати. Але він не хотів вірити мені.

— Ну, се ви тільки так говорите, — казав він далі. — А брак женщин, себта я розумію *femmes comme il faut* — хіба се не тяжко? Я й не знаю, що дав би тепер, аби хоч на хвилину перенести ся до сальону та хоч крізь щілиночку подивити ся на милу женщину.

Він помовчав трошки й випив іще стакан чихирю. ще в пляшці і, випивши, сказав: —

— Ах, Боже мій, Боже мій! Може трапить ся ще коли нам зустріти ся де-небудь у Петербурзі, бути серед людей, жити з ними, з женщинами!

Він випив остатню краплю вина, що зіставала ся — *Pardon* — може ви ще хотіли? Я такий розс'яний. Одначе, здаєть ся, я занадто багато випив *et je n'ai pas la tete forte*. Були часи, коли я жив на Морській *au rez de chaussée*... У мене було чудове помешкане, меблі, знаєте... Я вмів усе те робити як слід, і не дуже навіть дорого. Правда, *mon pere* дав мені форфори, цвіти, срібла чудового. *Le matin je sortais*, візити... А *5 heures regulierement* я їхав обідати до неї... Частенько вона була сама. *Il faut avouer que c'etait une femme ravissante!* Ви не знали її? Анї трохи?

— Ні.

— Знаєте, тажіночість була в неї в найвисшій ступіню! Ніжна... і врешті яка любов!... Господи... Я не вмів тоді дати цїни своєму щастю... Або по театрі ми вертали в двох і вечеряли. Ніколи з нею скучно не було, *toujours gaie, toujours aimante*. Я й не розумів, яке то щасте було... *Et j'ai beaucoup a me reprocher* перед нею. *Je l'ai fais souffrir et souvent*, я був жорстоким. Ах, які то були чудові часи! Вам скучно?

— Ні, ні...

— Так я вам розкажу про наші вечори. Було входу я: сі сходи, кожду квітку я знав, ручка біля две-

рей — і все таке миле, знайоме... Потім передпокій, її кімната... Ні, ні... Се вже ніколи, ніколи не вернеться... Вона й тепер пише до мене; я вам коли-небудь покажу її листи. Але я вже не той... я пропав... я вже не вартий її... Так, я зовсім пропав. Je suis cassé. Нема вже в мені ані енергії, ні гордощів — нічого. Навіть благородности нема... Так, я загинув. І ніхто ніколи не буде в силі зрозуміти моїх терпінь — усім те однаково. Пропавший я чоловік... Ніколи вже мені не підняти ся, бо я морально впав, у бруд упав...

У сю хвилину в його словах чула ся справдішня глибока розпука. Він не дивив ся на мене й сидів не порушно.

— Навіщо впадати в такий одчай? — сказав я.

— Тому, що я гидкий, се жите зіпсувало мене. Все, що в мені було, все вбито... Я терплю вже не з гордістю, а з підлотою. Dignité dans le malheur уже нема. Мене понижають що хвилини, я все терплю, сам нариваю ся на пониження. Сей бруд а *deteint sur moi*, я сам став грубим, я забув, що знав, я вже по французьки не можу говорити, я сам чую, що зробив ся підлим, низьким. Бити ся я теж не можу в сій обстанові, цілком не можу. Я може був би героєм і дайте мені полк, золоті наплічча, сурмачів. А йти обіч із якимось диким Антоном Бондаренком і т. д., та думати, що межи ним і мною нема ніякої різниці, що мене вбють або його вбють — усе одно, — ся думка вбиває мене. Чи розумієте ви, як тяжко думати, що якийсь голодранець убе мене, людину, що думає почувати, і цілком однаково було-б убити замість мене Антонова, як се завсіди буває — *une fatalite* для всього високого та хорошого. Я знаю, що вони мене звуть боягузом — нехай так... Я напrawdę боягуз і не можу бути иньшим. Але мало того, що я боягуз, я по їхньому старець та гідний погорди чоловік. От

я в вас тепер випросив грошей, і ви маєте право з при-
зирством відносити ся до мене. Ні, візьміть назад ва-
ші гроші, — і він простяг до мене зімнутий папірець.
— Я хочу, щоб ви поважали мене.

Він закрив обличчя руками і заплакав. Я рішучо
не знав, що говорити й що робити.

— Заспокойте ся, — огворив я йому, ви западте
чутливі. Не приймайте все так близько до серця, не
аналізуйте, дивіть ся на річи простійше. Ви-ж самі
говорите, що в вас є характер. Візьміть на себе... вам
не довго вже зістало ся терпіти, — говорив я йому,
але дуже нескладно, бо сам був схвилюваний і спів-
чутєм і каютем у тому, що я дозволив собі хоч думкою
судити людину справді і глибоко нещасливу.

— Так, — почав він, — коли-б я чув хоч раз із
тієї доби, як я в сьому пеклі, хоч одно слово співчуття,
поради, приятельства — людське слово, таке, як за-
раз отсе від вас чую — може я міг би тепер переноси-
ти все спокійно, може я навіть узяв би на себе і міг би
навіть бути жовніром, але тепер се тяжко... Коли я
думаю щиро — я гадаю про смерть. Тай навіщо мені
любити нікчемне жите й себе, що загинув для всього
доброго в сьвіті? А при найменшій небезпеці я нарає
мимоволі починаю любити се підле жите і берегти його,
мов яку дорогоцінність — і не можу, же не рідіє так
перемогти себе...

— Воно сказати, я й міг би, — додав він по хви-
лині мовчання, — але се для мене тяжко, занадто тяж-
ко, особливо-ж як я один. На людях, у звичайних
умовинах, я відважний, j'ai fait mes preuves, бо я маю
самолюбє та гордість — се мої хиби. При других...
Знаєте, дозвольтє мені переночувати в вас, а то в на-
цілу ніч карти будуть. Мені де-небудь, хоч на землі...

Поки Микита стелив нам, ми встали й почали зно-
ву ходити в темряві по батареї. Справді мабуть у Гу-

ськова голова була не дуже міцна, бо вже від двох чарок горівки та від двох склянок вина він похитувався. Коли ми встали та відійшли від сьвічки, я помітив, що він, стараючи ся, аби я того не побачив, знову положив до кишені гроші, як весь час розмови тримав у долоні. Він говорив далі ніби почуває, що може ще підняти ся, як би біля нього була така людина, як я, яка могла-б йому співчувати.

Ми вже хотіли йти до намету та лягати спати як нараз над нашими головами пролетіло ярдо і десь недалеко вдарило ся в землю. Так було дивно: сей тихий сонний табір, наша розмова і... нараз вороже ядро, що Бог зна відкіль залетіло до середини наших наметів... Так було дивно, що довго я не міг здати собі справи, що се таке...

Наш вартувий Андрій, що ходив по батареї, підійшов до мене.

— Бач, як підкрав ся. Он там вогник видко було, сказав він.

— Треба капітана розбудити, — сказав я і поглянув на Гуськова.

Він стояв, зовсім майже пригнувши ся до землі, і запитав ся, певно бажаючи щось промовити.

— Се... се... вор... се с... сьмішно...

Більше він не сказав нічого, і я не бачив, як і куди він щез в одну мить.

У капітанському наметі засьвітила ся сьвічка, почуло ся його звичайне пробудне кахикане і сам він скоро вийшов відотіль, казавши подати собі пальник, щоб закурити свою маленьку люльочку.

— Що се, батечку, — сказав він усьміхаючи ся, — не хотять мені сьогодні дати виспатись: то ви зі своїм розжалованим, то Шаміль. Але що-ж се ми будемо робити? Відповідати чи ні? Нічого не було про се в приказі?

— Нічого. А он маєте ще, — помовив я, — та ще й з двох.

І справді, в темряві, з праворуч засьвітило ся впереді два огники, мов два ока — і скоро над нами пролетіло ще одно ядро та одна, мабуть наша, порожня граната, що свистіла голосно та дзвінко. З сусідніх наметів повилізли жовнярики; чутко було як вони кряхтіли, потягали ся та гомоніли.

— Он бач, в очко свистить, мов соловей! — сказав артилерист.

— Покличте Микиту, — промовив капітан із своєю звичайною доброю усмішкою. — Микито, ти не ховай ся лишень, а послухай краще отсих соловіїв.

— Що-ж, ваше високоблагородіє, — казав Микита, стоячи біля капітана, — я бачив їх, отих соловіїв то й не бою ся, а от гість, що тут був та ваш чихир пив, як почув тільки, то такого драпака дав повз наш намет мов кулею прокотив ся, як звір який зігнувши ся.

— Як там не як, а треба поїхати до начальника артилерії, — сказав до мене капітан серйозним тоном начальника, — та спитав чи стріляти на вогонь, чи ні. Воно хоч пуття з того ніякого, а все-ж таки можна. Потрудіть ся поїхати та спитайте. Звеліть коня осідлати — швидше буде. Хоч і мого Полкана візьміть.

Через пять хвиль до мене підвели коня, і я поїхав до начальника артилерії.

— Памятайте-ж: одклик дишло, — шепнув мені пунктуальний капітан, — а то не пропустять.

* * *

До начальника артилерів було так як із пів верстви; вся дорога йшла між наметами. Не встиг я відїхати декілька кроків від нашого вогнища — мене обхопила така тьма, що я не бачив навіть вух у коня, і

тільки костри мерехтіли в мене в очах, показуючи ся то дуже близькими то дуже далекими. Від'їхавши трошки, я попустив коневі поводи; згодом почав різ-ріжняти в темряві білі чотирикутні намети, а врешті й чорні колії шляху. Через пів години, запитавши разів зо три про шлях та зачепивши ся за паколи разів зі два, за що кожного разу мав приємність чути лайку з наметів, двічі зупинений вартовими, я приїхав до начальника артилерії. Поки я їхав, чув іще два вистріли до нашого табору, але знаряди не долітали до того місця, де стояв штаб.

Начальник артилерії не звелів давати відповідь на стріляне тим більше, що й ворог зупинив ся, і я поїхав до дому, взявши коня за повід та пробираючися пішки поміжи піхотними наметами. Не один раз я затишував кроки, проходячи повз салдатський намет, де сьвітив ся вогонь, та прислухуючи ся або до казки, що розказував оповідач, або до книжки, що читав грамотій, а слухало ціле "отділене", набивши ся битком у наметі та побіля нього, перебиваючи зрідка читача всякими примівками; або й просто до розмови про похід, про вітчину, про начальство.

Прходячи повз один із наметів третього бастіону, я вчув нараз грімкий голос Гуськова; він оповідав щось голосно та хвацько. Йому відповідали молоді, теж веселі, панські, а не жовнярські голоси. Се очевидно був юнкерський або фельдфебельський намет. Я зупинив ся.

— Я давно вже його знаю, — говорив Гуськов. — Як жив я в Петербурзі, то він частенько до мене ходив тай я бував у нього. Він у дуже порядному товаристві пробував.

— Про кого се ти говориш? — спитав чийсь паний голос.

— Про князя, — сказав Гуськов. — Ми-ж рідня з

ним, а що найголовнійше — старі приятелі. Воно, знаєте, панове, добре такого знайомого мати. Він страшенно багатий чоловік. Йому сто рублів — дурниця. От я й узяв у нього трошки грошенят, поки мені сестра вишле.

— Ну, так посилай же.

— Зараз... Савеличу, голубчику, — і голос Гуськова неначе приблизився до дверей намету. — От тобі десять монетів, піди до маркитана, візьми дві фляшки кахетинського та... чого ще панове? Кажіть! — і Гуськов, похитуючи ся, зі скуйовдженим волосем, без шапки вийшов із намету.

Відвернувши поли кажуха та засунувши руки до кишень своїх сіреньких штанців, він зупинився в дверях. Хоча й він був у світлі, а я в темряві — я тремтів від жаху, аби він мене не побачив і, стараючи ся не наробити шуму, пішов далі.

— Хто тут? — закричав на мене Гуськов цілком няним голосом. Мабуть розібрало його на холоді. — Яка тут чортяка з конем совгаєть ся?

Я нічого не відповідав і мовчки вибрав ся на шлях.

Переклав Г. Хоткевич.

Знанє то сила, скарб всіх людий.

Найновіші книжки для Читалень і Бібліотек
які можна набути в

Українській Книгарні
850 Main St. Winnipeg, Man.

НЕТРИ, написав А. Сінклер, 332 сторін	1.00
Борба Українського Народу за Волю і Незалежність. Д. Долинський, 264 сторін	1.00
Трагедія Галицької України, з образками, 254 сторін	1.00
Геройська Україна	1.00
Микола Джеря. — Іван Нечуй-Левицький	75ц
Відродженє. — Л. Толстой. 3 томи брошуровані	2.25
В гарній оправі	3.00
Підручник Фотографічний — у двох частях. Практичні поясненя для фотографів і аматорів	75ц
Боги жаждуть крови	75ц
Електричність	50ц
Син України — Історична повість в 3-ох частях з образками і мапою. — Ціна	2.00
Історія України. — М. Грушевський. В гарній оправі	3.25
Кобзар — повне виданє з образками, в оправі	2.50
Еволюція	1.25
Любодарські	2.50
Рубають Ліс	2.50
Всесвітня Історія I. і II. часть	2.00
Числик, — Роман	1.50
Людина	50ц
Молода Україна	50ц
Рєбінзон Крузо — 230 сторін з образками	1.00
Нові пісні з старим кінцем. — Передрук новомодних пісень — пересьпіви Щипавки і Дратавки з додатком народних пісень. Ціна лише	25ц
Порадник для залюблених або як писати любовні листи і поученє як поводитись в часі кохання, з додатком любовних віршів, примов та різних желань підчас шлюбу. Ціна	35ц
Любовні картки з красивими українськими любовними віршами.— 25 штук за 1 долар.	
Як писати листи? Найновіший і найпрактичніший Українсько- Англійський Листівник, 228 сторін	1.00

**КОЖДИЙ СВІДОМИЙ УКРАЇНЕЦЬ І УКРАЇНКА ПОВИННІ ЗНАТИ
ІСТОРІЮ СВОЄЇ ВІТЧИНИ**

**ЧИТАЙТЕ ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДА НАПИСАНУ
ПРОФЕСОРОМ ГРУШЕВСЬКИМ.**

Кожний свідомий Українець мусить мати в своїй хаті свої книгу!!

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Друге нове доповнене виданє

Велика і для всіх зрозуміло написана, багато ілюстрована.
Кожний освічений нарід, що живе своїм власним національним і
культурним життям, не тільки має минушину але і знає її.

В цій книзі в перше представлено всесторонню минуле життя
нашого народу.

Автор професор **МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ** не тільки знає факти.

В цій книзі вперше представлено всесторонню минуле життя
йому живих барв силою свого внутрішнього чуття.

"ІСТОРІЯ УКРАЇНИ"

се дійсно величкий дарунок українській суспільності, величина і
немишука вклада в нашу національну скарбницю.

Історія Проф. М. Грушевського славиться своєю популярністю в
старім краю, а на доказ нехай послужить се, що другий наклад
тої книжки був вичерпаний ще перед вибухом війни. Історія У-
країни друкована на гарнім папері, обнімає 516 сторін друку,
416 історичних образків, великого формату, в 6-тих частих. —

Брошурована \$2.50
В гарній міцній оправі \$3.25

ПРО СТАРІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Знаменито і приступно написана коротка Історія України. Напи-
сав її найбізльший український історик, мученик за українську
справу, бувший професор львівського університету Михайло Гру-
шевський. В книжці є 38 образків і мапа України, 144 сторін
друку. — Ціна 40ц

ОБРАЗКИ З ГРОМАДЯНСЬКОГО І ПИСЬМЕНСЬКОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНЦІВ В 60 РР. ХІХ СТ.

В двох частих. 3 10 портретами і 2 малюнками. О. Барвінсько-
го. Незвичайно інтересні й цікаві спомини автора з епохи націо-
нального розвитку. Спомини переплітані листами М. Лисенка і
П. Бузіша. У двох частих. — Ціна \$1.50

UKRAINSKA KNYHARNIA
850 Main St. Winnipeg, Man.

Ілюстрована Шевченківська Бібліотека

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Шевченка нехай купить собі ті всі 24 гарні книжки за такі гроші а не пожалує.

1. — Причина. З 2 малюнками і портретом.
2. — Катерина. З 3 малюнками і портретом.
3. — Тополя. З 1 малюнком і портретом.
4. — Гайдамаки. З 15 малюнками і портретом.
5. Черниця Маріяна. З 1 малюнком і портретом.
6. — Утоплена. З 1 малюнком і портретом.
7. — Гамалія. З 1 малюнком і портретом.
8. — Сова. З 1 малюнком і портретом.
9. — Сретик або Іван Гус. З 1 малюнком і портретом.
10. — Невольник. З 2 малюнками і портретом.
11. — Наймичка. З 2 малюнками і портретом.
12. — Відьма. З 1 малюнком і портретом.
13. — Княжна. З 1 малюнком і портретом.
14. — Москалева криниця. З 1 малюнком і портретом.
15. — Варнак. З 1 малюнком і портретом.
16. — Титарівна. З 1 малюнком і портретом.
17. — Марина. З 1 малюнком і портретом.
18. — Сотник. З 1 малюнком і портретом.
19. — Петрусь. З 1 малюнком і портретом.
20. — Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебендя. З 2 малюнками і портретом.
21. — Русалка. — Як би тобі довело ся. З 2 малюнками і портретом.
22. — Назар Стодоля. З 2 малюнками і портретом.
23. — Збірник дрібних віршів. З 7 малюнками і портретом.
24. — Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво. З 4 малюнками і портретом.

Всі 24 книжки за \$1.50.

КОБЗАР ТАРАСА Г. ШЕВЧЕНКА

Третьє повне виданє з портретом поета і образками. — 560 сторін друку. — Не Українець той, в кого бракує на столі КОБЗАРА, що коштує в оправі з пересіякою лише \$2.50

UKRAINSKA KNYHARNIA
850 Main Street. Winnipeg, Man.

БЕЗ ЧОГО НЕ МОЖЕТЕ БУТИ?

Очевидна річ Ви зараз скажете, що без поживи, бо хто не їсть той не може працювати, ходити, поводити руками або іншими членами тіла. Без поживи отже чоловік чи й всяка тварина не може бути. — Рівнож не можете бути без води і без воздуха, бо не маючи їх подостатком — Ви можете умерти скоро хоч би мали як найбільше всякої поживи. — Се нам признаєте!

Але чи се все, що для життя Вашого є конечно потрібне? — Ні! Бож чоловік складає ся з душі і тіла. І коли тілови мусимо подавати поживу в роді хліба і т. и., так мусимо душі нашій подати потрібну її поживу в роді читання ріжних книжок і часописей. Однак коротко сказавши чим є чистий воздух для Вашого тіла тим є для душі - ума Вашого добра українська часопись. Не можете жити без поживи і воздуха, не можете жити також

БЕЗ УКРАЇНСЬКОЇ ЧАСОПИСИ

але без такої якраз, якою власне є, як се вже знають ті люди, що читають через послідних двадцять літ, і яка називає ся

„КАНАДИЙСКИЙ ФАРМЕР“

Чому? — Просто тому, що вона подає кожного тижня новинки з цілого світа, вісти з рідного краю, містить гарні оповідання, поучаючі статі, ріжні дописі з українських кольоній в Канаді, пише про справи фермерські і робітничі, має навіть окрему сторінку для женщин, взагалі се часопись яку варто читати і яку повинен читати кождий Українець і Українка.

„Канадійський Фармер“ виходить кожного тижня в четвер на 12 сторін великого формату і коштує на рік: — в Канаді \$2,50, поза Канадою \$3,00. — Кождий передплатник що надішле цілорічну передплату — дістає гарну премію.

ЙОГО АДРЕСА Є ТАКА:

CANADIAN FARMER
120-122 King Street, - Winnipeg, Man.